

Universiteit
Leiden
The Netherlands

G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915

Kuijp, R.V. van der

Citation

Kuijp, R. V. van der. (2021, March 25). *G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3147355>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3147355>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/3147355> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kuijp, R.V. van der

Title: G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915

Issue date: 2021-03-25

Hoofdstuk 3: A. Salm GBzn (1857-1915)

3.1. Inleiding

Abraham (voor intimi: Bram) Salm GBzn wordt op 26 maart 1857 geboren in Amsterdam als oudste zoon van Gerlof Bartholomeus Salm (1831-1897). Na zijn middelbare school gaat Bram in de leer bij de Zwolse architect J.G.J. van Roosmalen (1813-1893). Daarna is Bram Salm, uitzonderlijk voor die tijd, in de periode 1878-1879 in Parijs leerling aan de École des Beaux-Arts en werkzaam in het atelier van de Franse architect Émile Vaudremer (1829-1914). In dit hoofdstuk zal dan ook uitgebreid zijn opleiding, verblijf en financiën worden besproken. Daarbij komt ook een reis naar Italië aan bod die Bram aan het eind van zijn studie met zijn landgenoot Hugo A.C. Poortman (1858-1953) maakt. Via Poortman werkt Bram enige tijd voor Édouard André (1840-1911), een beroemde Franse tuinontwerper. Het zal hem een unieke ervaring meegeven die hem later goed van pas zal komen.

Als aspirant-architect doet Bram Salm vaak mee aan prijsvragen in Nederland. Het is niet alleen didactisch interessant maar levert ook publiciteit en prijzengeld op. Onder druk van Vaudremer zal hij daar echter mee stoppen. Hij maakt grote stappen in zijn ontwikkelingen hetgeen zijn vader niet ontgaat. Na terugkeer uit Parijs gaat Bram werken in de praktijk van zijn vader waarbij zij het honorarium delen. Diverse aspecten van de praktijk zullen in dit hoofdstuk worden besproken. Hierbij worden ook de financiën besproken aan het begin en einde van zijn carrière als architect. Zijn financiële positie is belangrijk voor Bram en levert hem, ondanks zijn succes, veel zorgen op. Het is een aspect van het architectenleven dat mede vanwege het gebrek aan dergelijke gegevens onderbelicht is gebleven in de literatuur. Het archief van Bram Salm biedt dan ook een unieke inkijk in de financiën van de architectenpraktijk en kan hier voor het eerst uitgebreid worden behandeld, zowel zakelijk als privé.

Daarnaast wordt zijn lidmaatschap van diverse bouwkundige genootschappen besproken en zijn reis naar Amerika eind 1906, begin 1907. Dat een Nederlandse architect Amerika bezocht, is redelijk uniek en getracht is dan ook een groot deel van de reis te reconstrueren. De reis in Amerika zal hem als architect een spiegel voorhouden. Na zijn reis naar Amerika treedt hij voor de tweede keer in het huwelijk en krijgt hij geheel onverwacht nog twee zonen. Vervolgens wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de schutterij. Dit is niet alleen een grote hobby van Bram maar biedt hem ook een groot netwerk. Tenslotte worden de maatschappelijke blijken van waarderingen besproken die hij in zijn carrière mocht ontvangen.

3.2. A. Salm GBzn (1857-1915)

Abraham Salm (zie afb. 3) was de oudste zoon van Gerlof Bartholomeus Salm (1831 -1897) en Bregtje Maria Salm (1833-1862) en stamde dus van beide zijden af van de familie Salm. Bram Salm liet zich daar graag op voorstaan. ²⁹⁷ Bram kreeg zijn artistieke talent mee van zowel zijn vader als zijn moeder. Hij had veel interesse in tekenen, knutselen en plakplaatjes. Zo tekende hij op zijn zesde al Villa Heuvelhoeve. ²⁹⁸ Zijn moeder overleed op slechts 29-jarige leeftijd, kort na het overlijden van zijn broertje Hendrik (1859-1862). Abram (later: Bram), zoals hij door zijn ouders wordt genoemd, is dan net vijf jaar oud. ²⁹⁹ Enkele jaren later, in 1865, hertrouwt zijn vader met Jacoba Maria de Jongh (1840-1919), met wie hij zes kinderen krijgt. ³⁰⁰

Rond zijn negende vertoonde Bram gedragsproblemen. ³⁰¹ Dat is mogelijk de reden dat hij na de geboorte van zijn halfbroer Hendrik Salm (1866-1939) terecht kwam bij een pleeggezin in Veenendaal: het gezin Roodhuijzen-Versteeg, dat meer kinderen verzorgde. ³⁰² Hoewel Bart Salm eerst nog zijn twijfels had of de streek wel gezond genoeg was liet hij zich overtuigen. ³⁰³ Bram verbleef vanaf 9 mei 1867 tot 26 juli 1868 op de hoeve van de familie Roodhuijzen. ³⁰⁴

²⁹⁷ Westermann en Van der Velden 1985, p. 19.

²⁹⁸ Hell en Los 2012, pp. 59-60.

²⁹⁹ Westermann en Van der Velden, p. 19.

³⁰⁰ Middelkoop 1997a, p. 15. Zie ook Westermann en Van der Velden, pp. 6-8. Zie ook hoofdstuk 2.

³⁰¹ Voor de jeugd van A. Salm, zie SAA, archief 1315, 9. Voor zijn gedragsproblemen houdt hij een dagboek bij.

³⁰² Brief d.d. 24 november 1867, SAA, archief 1315, 9. Waaronder Herman Ingerman, brief d.d. 20 december 1867, SAA, archief 1315, 9. Mogelijk is hier ook debet aan de zwangerschap en bevalling van zusje Maria (ook Marie genoemd) (1867-1944), brieven d.d. 24 november 1867, SAA, archief 1315, 9.

³⁰³ Door leden van de familie Voûte die daar in de buurt (Veenendaal-De Klomp) zomers verblijven: brieven d.d. 19 maart 1867 en 25 maart 1867, SAA, archief 1315, 9. De heer P. Roodhuijzen (1826-1911), met een boerderij en kostschool op Gelders Veenendaal 65 (destijds gemeente Ede) heeft een zus die woont aan de Keizersgracht in Amsterdam: zie brief d.d. 4 november 1867, SAA, archief 1315, 9. Zij zijn broer en zus van onderwijzer H. G. Roodhuijzen (1819-1912) met een particulier onderwijsinstituut op Keizersgracht 318, dat bekend staat als een gerenommeerde opleiding voor de gegoede klasse. Zie Moes 2002, pp. 14-15. De contacten zullen dan ook zo gelegd zijn.

³⁰⁴ Voor beginperiode zie zonder datume aantekening, voor NLG 600 kostgeld voor een jaar, SAA, archief 1315, 9. Voor einde periode zie brief d.d. 2 juli 1868, SAA, archief 1315, 9. Zie verder ook Westermann en Van der Velden 1985, p. 20. Het doet Bram goed. Hij bloeit helemaal op door het gezonde buitenleven en voelt zich meteen kind aan huis. Brief d.d. 21 mei 1867, SAA, archief 1315, 9. Zie over die periode ook Hell en Los 2012, pp. 59-61. Zijn kleding slijt snel van al het buiten spelen en helpen op de hoeve. Brief d.d. 15 juli 1867, SAA, archief 1315, 9. Kleding blijft een constante bron van zorg, zie bijvoorbeeld ook d.d. 24 november 1867 en 15 juni 1868, SAA, archief 1315, 9. Zowel Bram als de heer en mevrouw Roodhuijzen-Versteeg houden Bart en zijn vrouw op de hoogte van alle vorderingen. Ze komen zelfs een keer op bezoek. Brief d.d. 19 juli 1867, SAA, archief 1315, 9. Uit de brieven blijkt ook dat G. B. Salm loopt te sukkelen met

Daar kreeg Bram ook privéonderwijs.³⁰⁵ Bram mocht een enkele keer naar huis, maar te weinig naar zijn zin.³⁰⁶

Aan het eind van deze periode haalde zijn vader hem op en zette hem op de trein naar zijn grootmoeder in Delden. Onderweg zag hij de spoorbrug bij Zutphen, helemaal van ijzer. In het verslag aan zijn vader maakte hij mogelijk voor het eerst gewag van het feit dat hij architect wilde worden.³⁰⁷ Zijn tekentalent was in ieder geval onmiskenbaar en in de loop van zijn schooltijd wist hij zich steeds beter in details en kleuren uit te drukken. Ook kwamen steeds vaker architectonische elementen zoals geveldetails, voorgevels en hele gebouwen in zijn werk voor.³⁰⁸

Na zijn middelbare school ging Bram in de leer bij de Zwolse architect J.G.J. van Roosmalen (1813-1893). In Zwolle leerde Bram de vijf jaar oudere Pé Doyer (1852-1906) kennen, zijn toekomstige vrouw.³⁰⁹ De ontmoeting vond plaats in het huis van de familie Doyer aan de Eekwal in Zwolle, mogelijk tijdens een familiefeest op 7 juli 1877, nog geen week nadat Bram bij Van Roosmalen was begonnen.³¹⁰ Mogelijk vond de introductie plaats via Laurendien (Dien) Salm (1836-1917), een familielid.³¹¹ De familie Doyer hield van toneelspelen en muziek maken. Omdat publiek vermaak niet echt aanwezig was in Zwolle, was Bram via de familie Doyer onder meer aanwezig bij repetities van muziekavonden en (comédie)voorstellingen.

een blessure aan zijn arm, opgelopen door een val: brief d.d. 30 augustus 1867: SAA, archief 1315, 9. Bram spreekt later zelf, bij het overlijden van de heer Roodhuijzen in 1911, over zijn tijdelijk voogd en verzorger. Hij heeft in ieder geval goede herinneringen aan die tijd. Brief d.d. 18 oktober 1911, SAA, archief 1315, 11. In 1911 wil hij het contact vernieuwen. Dat komt er maar niet van omdat hij het te druk heeft met zijn eigen werk en zijn lidmaatschap van vele commissies. Mevrouw M. Roodhuijzen-Versteeg (1829-1914) zelf wordt begin januari 1912 ziek. Brief d.d. 11 januari 1912, SAA, archief 1315, 11. Vraag is dan ook of het ooit nog tot een ontmoeting is gekomen.

305 Brieven 11 mei 1867 en 3 augustus 1868, SAA, archief 1315, 9.

306 Brieven d.d. 30 augustus 1867, 24 november 1867 en 23 maart 1868, SAA, archief 1315, 9. In de laatste brief geeft Abraham ook aan eens de Ambachtsschool te willen zien, die G.B. Salm aan het bouwen is. Uiteindelijk gaat hij naar huis met de zomervakantie van 1867 (brief d.d. 3 augustus 1867), Kerst 1867 (brief d.d. 19 december 1867) en op zijn verjaardag in 1868 (brief d.d. 25 maart 1868), SAA, archief 1315, 9.

307 Brief d.d. 2 augustus 1868, SAA, archief 1315, 9.

308 Voor schetsboeken en tekeningen zie SAA, archief 1315, 259-270.

309 Brief [zonder datum] september 1877, archief 1315, 23. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, p. 22. Geboren als Petronella Betsy Welsingh (ook: Welzing) is zij de buitenechtelijke dochter van Huibert Doyer en Betsy Welzing en neemt ze later de naam Doyer aan, zie ook Middelkoop 1997a, p. 19 en noot 43 (verwijzing via noot 21 naar Westermann en Van der Velden 1985, p. 13 klopt overigens niet). Pé heeft een donkere huidstint en is van Afrikaanse afkomst, zie brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23. Voor afbeeldingen van het paar zie SAA, archief 1315, 133. Voor diverse afbeeldingen P.G. Doyer zie SAA, archief 1315, 111.

310 Brief d.d. 13 juni 1877, SAA, archief 1315, 22.

311 Hell en Los 2012, p. 69.

Al snel deed Bram ook mee.³¹² Verder maakte hij decorstukken voor de voorstellingen. Bram werd geprezen om zijn talent.³¹³ Al snel was er sprake van een huwelijk.³¹⁴ Na zijn terugkeer uit Parijs trouwden zij, exact drie jaar na hun verloving, op maandag 28 augustus 1882 in Zwolle.

³¹⁵ Voor zijn huwelijk kreeg Bram van zijn vader een behoorlijk vermogen mee.³¹⁶

Eerst betrok het jonge paar een woning aan de Plantage Middenlaan 78.³¹⁷ Omstreeks mei 1888 gingen zij wonen op Weesperzijde 26 waar Salm de rest van zijn leven bleef wonen en werken.³¹⁸ Dankzij de succesvolle carrière van Salm bouwden zij in 1892 ook een zomerhuis in

312 Inzake het familiefeest en toneelstukken, waarin L. Salm op de speellijst staat: zie SAA, archief 1315, 21. Voor een groepsportret met muziekinstrumenten, zie afbeelding, SAA, archief 1315, 110. Omdat de omgang met Pé vader Salm inmiddels ook bekend is, neemt een onbekende brieveschrijver hem in bescherming: Bart moet zeker niet verkeerd denken over zijn zoon. Hij hoeft niet ongerust te zijn. Zie brief d.d. 3 januari 1878, SAA, archief 1315, 2.

313 Brief d.d. 3 januari 1878, SAA, archief 1315, 2.

314 In oktober 1877 wordt al gesproken over Pé als een echtgenote door haar broer Jacques Doyer: brief d.d. 21 oktober 1877. Via broer Jacques Doyer krijgt Bram ook te horen dat Pé hem 'innig lief heeft'. Hij geeft hem dan ook advies Pé te vragen voordat hij naar Parijs gaat: hij moet eerst zijn studie voort zetten: brief d.d. 13 november 1877. Voor beide brieven zie SAA, archief 1315, 25. Uiteindelijk verloven zij zich op 28 augustus 1879: SAA, archief 1315, 66.

315 Het huwelijk wordt over enkele dagen gevierd met onder meer toneelstukjes, dans, zang en de polonaise. De ondertrouw is op 11 augustus 1882, een receptie op de Plantage Middenlaan 19 op 20 augustus 1882 en de receptie in Zwolle wordt gehouden op 26 augustus 1882 in het Ter Pelkewijkpark: voor de diverse kaarten zie SAA, archief 1315, 66. Na het huwelijk is er ook nog een diner. Voor diverse stukken huwelijk zie ook: SAA, archief 1315, 10. Het huwelijk zal, tot groot verdriet, kinderloos blijven. Salm 1968, p. 12, aanwezig in SAA, archief 1315, 72. Wel neemt het echtpaar een hond 'Toby': zie SAA, 1315, 136, 137 en 203. Ook hebben ze enige jaren een pleegkind in het gezin, Willem Nieman (1887-?), i.i.g. tussen 1895-1897, zie SAA, archief 143, 145 en 159.

316 Zie rekening en verantwoording d.d. 25 augustus 1882 waarbij G.B. Salm rekening en verantwoording aflegt aan zoon A. Salm GBzn. Hij krijgt NLG 16.655,64 mee, nagenoeg geheel bestaande uit effecten. Zie ook boedelbeschrijving 1 januari 1882. Het betreft gelden uit nalatenschap van H. Salm (opa moederszijde) en zijn echtgenote Salm-Stenders, de nalatenschap van Wed. Rekker (oma vaderszijde) en zijn moederlijk erfdeel: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 377. Zie ook boekhouding periode 1863-1882, SAA, archief 1315, 43.

317 Hier wonen ze van oktober 1882 tot en met mei 1888: [https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=A&a1=Salm&x=22&z=b#BRB00477000123\(geraad-pleegd 19 augustus 2018\)](https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=A&a1=Salm&x=22&z=b#BRB00477000123(geraad-pleegd 19 augustus 2018)).

318 De Roy van Zuydewijn 1984, p. 90. De woning staat bij zijn overlijden voor NLG 24.000 in de boeken, onbelast met hypotheek, woning verkregen door koop op 4 juli 1887 en levering 8 augustus 1887, deels op 4 september (koop) en levering 10 september 1909 bij notaris F.H. Van den Helm, destijds notaris te Amsterdam: zie akte van scheiding d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA archief 1315, 20. Voor de onroerend goedaanslagen voor de opeenvolgende woningen:

Hilversum op de Trompenberg, Villa Beau Regard (1892, A. Salm GBzn, gesloopt 1945).³¹⁹ In 1894 gingen zij hier permanent wonen.³²⁰ In 1897 overleed zijn vader van wie hij een aardig vermogen erfde.³²¹

Vanwege een langdurige, slepende ziekte had Pé dag en nacht verpleging nodig.³²² In verband hiermee kwam Catharina Elisabeth Brand (1871-1967), kortweg 'Kaatje', omstreeks 1896 in het huishouden om Pé te verzorgen, die daar dolgelukkig mee was.³²³ Na een jarenlange verzorging overleed Pé Salm toch nog plotseling op 24 juni 1906 op de Trompenberg in Hilversum.³²⁴ Na het overlijden van Pé vroeg vader Brand om de thuiskomst van zijn dochter. Kaatje bleef echter in Amsterdam; zij wilde Bram niet onverzorgd achterlaten. Al snel was er sprake van een verloving. De directe omgeving reageerde positief maar vader Brand moest door Bram nog overtuigd worden. Dat deed hij redelijk dwingend.³²⁵ Hij moest erkennen dat Kaatje zijn steun

zie SAA, archief 1315, 46. Voor interieurfoto's zie SAA, archief 1315, 137, 137A en 179. Bij aanvang van bewoning nog Weesperzijde 20 B, Zie:

https://archief.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=A&a1=Salm&x=22&z=b#BRB00765000088 en

https://archief.amsterdam/indexen/gezinskaarten_1893-1939/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=A&a1=Salm&x=3&z=b#5422-1271-1340 (geraadpleegd 19 augustus 2018).

319 Jacobus Pennweg 16, Hilversum, zie Kuyt 1997, p. 101. Zie ook schetsboek, SAA, archief 1315, 287 met schetsen van ornamenten, deuren, lijstwerk, pinakels en een salon voor Beau Regard.

320 Westermann en Van der Velden 1985, pp. 22-23.

321 A. Salm erft NLG 38.518,69, voornamelijk in aandelen, obligaties en pandbrieven, volgens de akte van scheiding d.d. 1 november 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Volgens voornoemde akte is A. Salm GBzn. woonachtig in Hilversum.

322 Brief d.d. 27 februari 1907, SAA, archief 1315, 14. Zij lijdt aan 'schrompelnier', een dan ongeneeslijke ziekte en heeft last van zware hoofdpijn, hevige neusbloedingen en depressies: Salm 1968, p. 12, aanwezig in SAA, archief 1315, 72. Vanwege de ziekte van Pé bezoekt hij mogelijk in 1901 de thermaal-baden van Vichy. In het archief zijn niet alleen diverse foto's te vinden van Vichy, zie SAA, archief 1315, 247-250, maar Salm schrijft ook een artikel in het *Bouwkundig Weekblad*, waarin opgenomen onder meer een beschrijving van "Hôtel Pavillon Sévigne": Anoniem (A. Salm G.Bzn) 1901h, pp. 464-466. Aanwezig in SAA, archief 1315, 53. Niet uit te sluiten is dat hij daar ook het Casino van Vichy schetst, zie schetsboek SAA, archief 1315, 283.

323 De dames kunnen goed met elkaar opschieten: brief d.d. 27 februari 1907, SAA, archief 1315, 14. A. Salm kent de vader van Kaatje uit de bouw. Vanwege zware familieomstandigheden thuis biedt hij zijn toekomstige schoonvader aan Kaatje in Hilversum op adem te laten komen en gelijk zijn vrouw te verzorgen. Salm 1968, p. 12, aanwezig in SAA, archief 1315, 72.

324 Voor stukken overlijden, zie SAA, archief 1315, 10. Zo plotseling dat Bram ijlings moet terugkeren van een reis naar Engeland. Bij terugkomst is de kist al gesloten: Salm 1968, p. 12, aanwezig in SAA, archief 1315, 72.

325 Brief d.d. 7 augustus 1906, SAA, archief 1315, 13.

en toeverlaat geworden was.³²⁶ Tijdens zijn reis naar Amerika kwam hij tot het besluit om te trouwen met Kaatje. Hij zag wel wat obstakels zoals het leeftijdsverschil (zij 35, hij bijna 50), het aanwezige standsverschil en een verschil in godsdienstige overtuiging. Het belemmerde uiteindelijk een huwelijk niet: Kaatje ging uiteindelijk akkoord.³²⁷ Mogelijk vanwege het ondernemersrisico van A. Salm en het feit dat A. Salm vermogend was en Kaatje nagenoeg niet, werd het huwelijk op huwelijkse voorwaarden gesloten: de vermogens bleven gescheiden.³²⁸

Het huwelijk riep bij de directe familie gemengde gevoelens op, zo kort na het overlijden van Pé.³²⁹ Met zijn voorgenomen huwelijk stroomden de gelukwensen binnen. De reacties zijn allerhartelijkst, vele wensen A. Salm 'een tijdperk van gezelligheid en geluk'.³³⁰ Ook vele collega's reageerden, waarvan sommigen verrast.³³¹ Het huwelijk was hem in ieder geval van harte gegend.

326 Daarnaast had Pé meerdere malen aangegeven dat Bram na haar dood met Kaatje moest trouwen: Salm 1968, p. 13, aanwezig in SAA, archief 1315, 72, p. 13, Zie ook Middelkoop 1997a, p. 28 en Westermann en Van der Velden 1985, p. 23.

327 Brief d.d. 27 februari 1907, SAA, archief 1315, 14.

328 Buiten iedere gemeenschap van goederen: akte d.d. 18 mei 1907, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, zie akte van scheiding, d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA, archief 1315, 20. Enkele dagen later maakt hij ook een nieuw testament: op 21 mei 1907 voor J.Ch.G. Pollones, destijds notaris in Amsterdam. Hierin wordt C.E. Brand benoemd tot erfgenaam, zie SAA, archief 1315, 19.

329 Zus Maria (1867-1944) en stiefmoeder Salm lijken kritisch te staan ten opzichte van het nieuwe huwelijk, maar komen uiteindelijk wel. Zie brief d.d. 2 maart, 1907, 11 mei 1907, en brief d.d. 17 mei 1907, kaartje 20 mei 1907, SAA, archief 1315, 14. Schoonzus Lena Doyer daarentegen komt echter niet: brief d.d. 21 mei 1907, archief 1315, 14. Maar niet iedereen binnen de familie Salm is kritisch. Waaronder Truus Salm-De Vos zie brieven 13 en 15 mei 1907, SAA archief 1315, 14. Het voorgenomen huwelijk lijkt wel goed ontvangen te worden door de familie Doyer. Zie onder meer brief d.d. 8 mei 1907 en diverse kaartjes d.d. 11 mei 1907, brieven 16 mei 1907 en 21 mei 1907. SAA, archief 1315, 14. Bram doet in ieder geval zijn best de familie bijeen te houden. Terecht wordt opgemerkt dat het voor Kaatje ook lastig is. Ze wordt van verpleegster en huishoudster ineens schoonzus. Brief d.d. 31 mei 1907, SAA, archief 1315, 14. Voor de transformatie van verpleegster en huishoudster tot dame des huizes in afbeeldingen zie SAA, archief 1315, 169. In de negentiende en begin twintigste eeuw is men over het algemeen negatief over een tweede huwelijk onder verwijzing naar de zegswijze 'de tweede echt is een duivelsgift', zie Noordam, 2001, p. 96.

330 Brief d.d. 10 mei 1907, SAA, archief 1315, 14.

331 Zo reageren onder meer A.D.N. van Gendt, kaartje d.d. 10 mei 1907, L.A. Springer, kaartje d.d. 11 mei 1907, J.H. Leliman, brief d.d. 12 mei 1907, Leliman noemt Salm ook 'mijn waarde vriend', SAA archief 1315, 14. G. van Arkel, kan zijn 'ooren haast niet gelooven' als hij het nieuws verneemt. Van Arkel is een scherp observator. Hij schrijft dat het hem zo voor kwam dat de 'Bruidgom een opgewekter omgeving behoefde' en door het voorgenomen huwelijk staat Bram er zo opeens middenin. Van Arkel is er dan ook 'heel blij mee', brief d.d. 14 mei 1907, B. J. Ouëndag, brief d.d. 14 mei 1907 en Jan Verheul, brief d.d. 14 mei 1907. In de vrienden- en kennissenkring van A. Salm zit ook Th. van Heemstede Obelt, de 'sanitary engineer' met de bekende niet te missen wekelijkse advertentie in het *Bouwkundig Weekblad* ('Shanks Closets zijn nog niet overtroffen. '), zie onder meer brief d.d. 10 mei 1907. Allen SAA, archief 1315, 14.

Krap een jaar na het overlijden van Pé hertrouwde A. Salm dan ook op 23 mei 1907 te Hilversum met Kaatje, kort na de terugkeer van zijn Amerikaanse reis.³³² Na de huwelijksvoltrekking volgde een lunch op de Trompenberg voor familie.³³³ De huwelijksreis ging enkele dagen naar Duitsland (o.a. Wiesbaden en Königswinter).³³⁴ In de tussentijd werd het huis in Amsterdam opnieuw ingericht en geverfd.³³⁵ Kort na elkaar werden vervolgens twee zonen geboren.³³⁶ Salm was net over de vijftig. Hij zal uiteindelijk maar kort van zijn kinderen kunnen genieten.

332 Zie uittreksel, SAA, archief 1315, 14. Hij noemt haar liefkozend: 'mijn vrouwtje'. Bijvoorbeeld brief d.d. 19 juli 1914: SAA, archief 1315, 11.

333 Aanwezig zijn de weduwe Salm, zus J. Salm, Mevrouw Maria Wijs-Salm, L. Salm, Vader en moeder C.J. Brand, Abraham, Karel en Betje Brand (broers en zus bruid), de heer en mevrouw J.C. Brand, de heer en mevrouw Hinrichs, mejuffrouw E.M. Doyer en de heer en mevrouw H. Doyer Cordes. A. (Lena) Doyer zegt af en Huib Doyer kan niet: zie brief d.d. 13 mei 1907, SAA archief 1315, 14.

334 Het suggereert een Rijnreis. Wiesbaden heeft bekende geneeskrachtige waterbronnen en was in de achttiende en negentiende eeuw een bekend spa-oord. Het spa centrum (het Kurhaus) en omgeving kende een groot aantal neoclassicistische gebouwen. Zie Watkin en Mellinghoff 1987, pp. 263-265. In Königswinter bezoeken ze waarschijnlijk de Drachenfelsbahn die op de top van de Drachenfels een panoramisch uitzicht biedt over de Rijnvallei.

335 Het huis wordt geschilderd, nieuwe gordijnen en vitrages worden opgehangen en alle elektrische ornamenten worden nagelopen: zie brief van de 'huisbewaarster' J. Mastenbroek. d.d. 30 mei 1907, SAA archief 1315, 14 (blijkens de brief is er ook een piano). Zie ook brieven d.d. 31 mei 1907 en 10 juni 1907, SAA archief 1315, 14. brief d.d. 30 mei 1907, SAA archief 1315, 13 en brief d.d. 24 mei 1907, SAA, archief 1315, 48. De behanger was op verzoek van Kaatje al een jaar eerder langs geweest: zie brief d.d. 7 augustus 1906, SAA archief 1315, 13.

336 Op 7 mei 1909 wordt, na een moeilijke bevalling, in Amsterdam zijn zoon Abraham (1909-1980) geboren, ook wel 'Brammetje' genoemd en vernoemd naar Bram zelf. Het is een geluk waarvan Bram nooit had gedacht dat het voor hem zou zijn weggelegd. Hij is dan ook dolblij. Brief d.d. 10 mei 1909, SAA archief 1315, 13. Enkele jaren later krijgen ze nog een zoon, Gerlof Bartholomeus (1912-1993) op 11 juli 1912, ook wel 'Bartje' genoemd, naar opa Bart Salm. Diverse stukken, SAA, archief 1315, 62. Bram ontvangt weer vele hartelijke reacties. Enkele zijn opmerkelijk te noemen. Zo schrijft Th. van Heemstede Obelt: 'Na uw reis naar Amerika schijnt u het yankee devies hoog te houden 'do it now?': brief d.d. 13 juli 1912, SAA, archief 1315, 62. Ook G. van Arkel weet weer de juiste toon te raken. Hij merkt op dat de naam Gerlof Bartholomeus bij hem de 'meest aangename herinneringen' opwekt en hem doet terugvoeren naar het begin van zijn loopbaan bij zijn goede vader Salm. Hij betreurt het dat zijn vader deze 'innige vreugde niet heeft mogen beleven.': kaartje 12 juli 1912, SAA, archief 1315, 62. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, p. 23. Voor G.B. Salm zie SAA, archief 1315, 62, 63 en 64.

A. Salm was een echte familieman.³³⁷ Mogelijk aangestoken door zijn vader en vanuit de familieplicht hield A. Salm enkele jaren het familiestamboek bij.³³⁸ Verder hield hij zich bezig met de statuten en het huishoudelijke reglement, ontwierp hij het certificaat voor het erelidmaatschap en een beeldmerk van de familievereniging, dat nog altijd in gebruik is.³³⁹

De laatste jaren van zijn leven kwakkelde A. Salm erg met zijn gezondheid.³⁴⁰ Uiteindelijk

337 Het contact met zijn stiefmoeder gaat echter moeizaam en hij komt eigenlijk niet in Hilversum. Brief d.d. 24 september 1911, SAA, archief 1315, 15. Het contact met de andere opa en oma (de familie Brand) is wel goed. Schoonmoeder Brand helpt veel met de kinderen. Brief d.d. 5 oktober 1912, SAA, archief 1315, 15. Zijn stiefmoeder bouwt met zijn kinderen niet dezelfde relatie op. 'We hangen als los zand aan elkander', merkt hij dan ook op en dat doet hem veel verdriet. Brief d.d. 24 september 1911, SAA archief 1315, 15. Enkele jaren later is er wel weer goed contact. Bram kan alleen maar gissen waarom het zo loopt, maar is er erg gelukkig mee. Brief d.d. 9 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. De veranderende houding van zijn stiefmoeder ten positieve wordt ook door anderen gezien. Brief d.d. 25 maart 1913, SAA, archief 1315, 16. Bram voert een regelmatige correspondentie met zijn familie waaronder zijn zus Maria en zijn halfbroer Hendrik (1866-1939) in Paramaribo. Voor brieven met Hendrik zie SAA, archief 1315, 10 en 11. Thema's die voorbijkomen zijn geleend geld maar ook de afwikkeling van de nalatenschap van vader G.B. Salm. Bram geeft verder aan zijn neefjes en nichtjes cadeaus met Sinterklaas, ook al was afgesproken dat niet meer te doen. Brief d.d. 5 december 1912, SAA, archief 1315, 11. Blijkbaar houden meer familieleden zich niet aan de afspraak. Als het gezin een jaar later zelf cadeautjes krijgt met Sinterklaas, wordt dat toch zeer gewaardeerd. Brief d.d. 7 december 1913, SAA archief 1315, 15.

338 Hij beantwoordt daarvoor regelmatig vragen van familieleden. Daarvoor heeft hij het soms te druk en ook wel eens geen zin. Brief d.d. 13 mei 1907 en 21 september 1913, SAA. Archief 1315, 67.

339 Zie o.a. brieven d.d. 6 juli 1913, 31 oktober 1913 en 27 november 1913, SAA, archief 1315, 67 en opmerkingen statuten in SAA, archief 1315, 70. Voor afbeelding beeldmerk zie SAA, archief 1315, 68 en 70: Een boom met in de kruin een zalm met naast de boom twee figuren (links een man en rechts een vrouw, in zestiende-eeuwse kledij) met het randschrift 'Vereeniging familie Salm' en 'opgericht 1912'. Het beeldmerk zal op nagenoeg alle publicaties van de vereniging gebruikt worden. Het beeldmerk komt niet zonder slag of stoot tot stand: zie o.a. brief d.d. 28 november 1913 en 2 april 1914, SAA, archief 1315, 67. Wel klaagt hij zich dat hij bij verschillende vergaderingen erbuiten gehouden wordt door zijn familie. Bram hinkt daarbij op twee gedachten. Hij geeft immers ook toe dat hij liever aan de verzekeringmaatschappij contribueert voor zijn vrouw en kinderen dan zich te committeren aan een lidmaatschap van de Vereniging Familie Salm. Brief d.d. 9 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. Overigens maken meer familieleden bezwaar tegen een vaste contributie: Hell en Los 2012, pp. 76-77. Mogelijk bespeuren zijn familie die tweeslachtige houding. Uiteindelijk is Bram, samen met onder meer de weduwe van zijn vader, een van de oprichters en in 1913 voor de periode 1913-1915, vice-voorzitter: 1ste en 2e jaarverslag van Vereeniging Familie Salm d.d. 19 april 1914, p. 5, p. 15 en pp. 31-32: SAA, archief 1315, 71. Ondanks zijn ziekte wordt hij ook herkozen. Brief d.d. 6 mei 1915, SAA, archief 1315, 67. Na zijn overlijden blijft de weduwe Salm-Brand lid van de vereniging: SAA, archief 1315, 69.

340 Rond zijn verjaardag op 26 maart 1912 is Bram herstellende, vermoedelijk van een flinke verkoudheid. Zie onder meer brief d.d. 25 maart 1912 en kaart d.d. 26 maart 1912, SAA, archief 1315, 16. Uit onderzoek blijkt echter dat hij ook last van zijn nieren heeft. Brieven d.d. 27 maart 1912 en 10 april 1912, SAA, archief 1315, 17. Bram blijft onder alle omstandigheden erg nuchter. Wel heeft hij stress want zijn chef de bureau staat

overleed hij thuis op 58-jarige leeftijd op 13 juni 1915 aan de gevolgen van een operatie.³⁴¹ Zijn begrafenis was op woensdag 16 juni 1915 op de Nieuwer Oosterbegraafplaats (om 12.00 uur). Zijn overlijdenskaart maakte melding van zijn beroep als architect, van zijn functie als

ook op het punt om uit te vallen wegens ziekte. Brief d.d. 27 maart 1912, SAA, archief 1315, 17. Daarnaast vindt hij het vervelend dat hij steeds vergaderingen moet uitstellen. Brief d.d. 10 april 1912, SAA, archief 1315, 17. Onduidelijk blijft wat hij mankeert. Wel moet hij op zijn voeding letten aldus de behandelend arts. Er is angst voor 'niercilinders'. Daarnaast komt de spanning weer naar boven inzake het ziekbed van zijn eerste vrouw: zie aantekening door A. Salm zelf, d.d. 10 april 1912, SAA, archief 1315, 17. De arts waaraan Bram een second opinion vraagt, denkt dat het allemaal wel mee zal vallen. Brief d.d. 30 april 1912, SAA, archief 1315, 17. In november 1912 is hij uitgeschakeld door een wond aan zijn been. Regelmatig moeten kompressen vervangen worden, ook 's nachts. Brief d.d. 29 november 1912, SAA, archief 1315, 17. De wond wil maar niet helen want omstreeks 26 maart 1913 speelt de wond aan zijn been weer op. Brief d.d. 25 maart 1913 en diverse brieven 26 maart 1913, SAA, archief 1315, 16. Verder worden zijn ogen slechter en moet de bril van Bram worden versterkt. Brief d.d. 6 juli 1913, SAA archief 1315, 17. Bram is in ieder geval ijdel genoeg om altijd zonder bril op de foto te gaan: afbeeldingen met bril zijn nagenoeg niet bekend. In het archief bevinden zich wel enkele foto's waarbij de pince-nez op zijn borst hangt, SAA, archief 1315, 109 en 186. Een jaar later heeft hij weer last van zijn been. Brief d.d. 24 juni 1914, SAA, archief 1315, 17. Vervolgens heeft hij in november 1914 ernstige pijnen in beide benen, en moet hij met beide benen omhoog zitten. In de brief wordt gesproken over 'zucht', brief 2 december 1914, SAA archief 1315, 17. Hier heeft hij toch de hele winter last van. Pas in maart 1915 gaat het gelukkig beter met zijn been. Brief d.d. 15 maart 1915, SAA archief 1315, 17.

341 De dag na zijn overlijden, op 14 juni zit weduwe Salm-Brand bij W. A. Weissman in Haarlem voor overleg. Vermoedelijk om een deel van de begrafenis te regelen. Bram krijgt last van een gezwel in zijn hals dat is samengegroeid met zijn luchtpijp en slokdarm. Brieven d.d. 15 maart en 17 maart 1915, SAA, archief 1315, 17 en 15 maart 1915, SAA, archief 1315, 67. Net voor zijn verjaardag krijgt hij een twee en half uur durende operatie in de kliniek van professor Lanz, die hij bij volle bewustzijn en zonder narcose moet ondergaan. Hij heeft dan ook last van enorme pijnen, tot consternatie van velen, zie brief d.d. 18 maart 1915, kaart en brief d.d. 19 maart 1915 en diverse brieven d.d. 25 maart 1915, SAA, archief 1315, 17. Zijn jongste zoon schrijft later dat Bram leed aan de ziekte van Basedow, een schildklier auto-immuun ziekte: Salm 1968, p. 13, aanwezig in SAA, archief 1315, 72. De hele familie en vriendenkring leeft mee, zij worden dan ook in de periode 18 tot en met 22 maart bijna dagelijks op de hoogte gehouden van de vorderingen. Diverse brieven d.d. 18, 19, 20, 22 en 26 maart 1915 alsmede brieven 19 maart 1915, SAA, archief 1315, 17. De dagelijkse berichtgeving wordt vanwege de vooruitgang op 26 maart 1915 gestaakt. Zijn laatste verjaardag viert Bart dan ook in de Boerhavekliniek. Vanuit de Boerhavekliniek bericht hij nog enthousiast aan zijn zus Maria dat hij 'zoo goed als hersteld' is en dat hij zondag weer naar huis toe mag. Zijn vrouw komt hem 's ochtends en 's avonds bezoeken, wat voor hem erg gezellig is maar voor haar erg druk. Brief, juni 1915, SAA archief 1315, 15. Bij thuiskomst wacht een bloemenzee. Bloemstukken van onder meer de familie, de directie van der Beiersch-Bierbouwerij 'de Amstel', de heer en mevrouw Th. Van Heemstede Obelt-Van der Feer en W.C. Brouwer, directeur der N.V. Fabriek van Brouwer's Aardewerk (waarin Bram een aandeel had): zie SAA, archief 1315, 17 en 20. Na thuiskomst moet hij rusten. Wel krijgt hij last van kortademigheid. Salm denkt dat zijn toestand dan ook achteruit lijkt te gaan. Daarnaast is hij chronisch nier-lijder. Hoewel hij rust moet houden, weet hij wel tijd te vinden om brieven te schrijven. Brief d.d. 30 april 1915, SAA, archief 1315.

voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en zijn onderscheidingen als officier in de Orde van Oranje-Nassau en ridder in de Orde van St. Anna van Rusland.³⁴² Hij liet een vrouw van 44 en twee kinderen van zes en drie na. Zijn grootste angst om zijn kinderen niet te kunnen zien opgroeien, was werkelijkheid geworden.

Na het overlijden stroomden de condoleances van familie, vrienden en zakenpartners binnen.³⁴³ De gehele architectuurwereld betuigde zijn medeleven, zoals K.P.C. de Bazel (1869-1923) ('Uw sympathieke man'), Ed. Cuypers (1859-1927), P.J.H. Cuypers ('onze zoo gewaardeerde kunstbroeder en trouw vriend'), J.H.W. Leliman, B.J. Ouëndag ('een ruim hart voor anderen') en A.W. Weismann, waarbij Bram Salm naar voren komt als een uiterst aimabele man. Ook vrienden, waaronder W.C. Brouwer ('voorbeeld van opoffering en zelfwegcyfering'), enkele pupillen zoals de architecten G. Formijne en W.G. Welsing (1858-1942) en zelfs een oud-studiegenoot uit Parijs (Hugo A.C. Poortman (1858-1953) stuurden brieven.³⁴⁴ Uit het buitenland kwamen ook bewijzen van deelneming, met name uit Duitsland.³⁴⁵

De begrafenis was één groot eerbetoon aan de architect Salm waarin de familiale kant van Bram enigszins ondersneeuwde.³⁴⁶ Na de begrafenis had de weduwe enkele andere zaken af te handelen. Het familiegrafmonument moest worden afgebroken in Hilversum en weer worden opgebouwd in Amsterdam. De kist van Pé Salm-Welzing verhuisde mee.³⁴⁷ Ook moest, zoals gebruikelijk, het versiersel van de koninklijke onderscheiding worden teruggezonden.³⁴⁸ Daarnaast moesten bedankjes worden verzonden. De weduwe Salm-Brand was zeer te spreken over de necrologie van J. Gratama over Salm, zoals die in het *Bouwkundig Weekblad* verscheen.³⁴⁹ Exemplaren werden aan de familie verzonden, die deze in dank ontvingen.³⁵⁰

Vervolgens moest de nalatenschap worden geregeld tussen de weduwe Salm-Brand en de kinderen. Bij zijn overlijden is Bram Salm evenals zijn vader achttien jaar eerder niet onbemiddeld. Hij liet een vermogen na van zo'n NLG 176.000. Hij behoorde met dit vermogen tot de

342 Overlijdenskaart, d.d. 13 juni 1915, SAA archief 1315, 18 en 66.

343 SAA, archief 1315, 57 (familie en vrienden) en 58 (zakelijke relaties).

344 SAA, archief 1315, 57 (familie en vrienden). Voor brief Hugo Poortman zie brief d.d. 20 juni 1915, SAA, archief 1315, 58. Over H.A.C. Poortman later meer. Willem G. Welsing (1858-1942) was vanaf 1880 tot 1891 chef de bureau bij vader en zoon Salm en werkt mee aan het Aquarium, de dolerende kerk en het woonhuis voor Nienhuys: zie <https://www.hendrickdekeyser.nl/site/21/140/welsing.html> (geraadpleegd 18 oktober 2017). Zie ook brief d.d. 21 maart 1888, SAA, archief 1315, 3.

345 SAA, archief 1315, 58.

346 Voor een beschrijving van de begrafenis wordt verwezen naar de inleiding. De familieman Salm komt wel naar voren in de bewijzen van deelneming van vrienden en kennissen: SAA, archief 1315, 57.

347 Brief d.d. 24 juli 1915 en 15 september 1915, SAA, archief 1315, 60. Voor de begrafenis kosten zie SAA, archief 1315, 60. Nummer graf: 32-1-0073, De Nieuwe Oosterbegraafplaats, Kruislaan 126, 1097 GA Amsterdam. Het graf is verwaarloosd en zou hersteld moeten worden (status 11 augustus 2018).

348 Brief d.d. 5 augustus 1915, SAA, archief 1315, 18.

349 Brief d.d. 19 juni 1915, SAA archief 1315, 18. Voor necrologie zie: Gratama 1915a, pp. 61-65.

350 Zie diverse brieven SAA, archief 1315, 57.

rijkste 1% van de Nederlandse bevolking.³⁵¹ Het vermogen was voornamelijk gespreid over aandelen, obligaties en pandbrieven. Het woonhuis was niet belast met hypotheek.³⁵² Zowel zijn vrouw als zijn kinderen erfden ieder een bedrag van NLG 58.571, 74.³⁵³ Het lijkt er dan ook op dat Salm zijn vrouw en kinderen goed verzorgd had achtergelaten.³⁵⁴ Dit was altijd een van zijn grote zorgen. Zijn diepste wens, om 'nog lang voor zijn gezin werkzaam' te kunnen zijn, werd dan ook niet vervuld.³⁵⁵

Vrienden en collega's beschreven Salm als een man met talenten en een tact om met mensen om te gaan.³⁵⁶ Zijn hoffelijkheid en representativiteit vielen op.³⁵⁷ Het verklaarde waarom hij zo lang in een roerige tijd voorzitter kon zijn van de MBB. Hij had de gave om met iedereen om te gaan. Dat was dan ook meteen zijn valkuil. Opgemerkt werd namelijk dat Salm

351 Wilterdink 1984, p. 107.

352 De akte van inventaris wordt opgemaakt d.d. 9 september 1915 verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, vervolgens volgt de akte van scheiding d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA archief 1315, 20. Bij zijn overlijden laat A. Salm een vermogen na van NLG 176.655,21. Omgerekend naar 2016 zou dit zo'n EUR 1.671.628,57 bedragen: omgerekend met rekentool CBS: <http://visualisatie.cbs.nl/nl-NL/Visualisation/PrijzenToenEnNu>. Volgens de rekentool van het internationaal instituut van sociale geschiedenis is het vermogen dan EUR 1.632.784,20: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>. Berekeningen uitgevoerd op 12 juli 2017. Zijn woonhuis wordt gewaardeerd op NLG 24.000 en is onbelast met hypotheek. Zijn laatste testament is van 27 februari 1914, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam waarin hij zijn vrouw en kinderen ieder voor een derde benoemde tot erfgenaam: zie voornoemde Akte van scheiding d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA, archief 1315, 20.

353 Met een vruchtgebruik op de erfdelen van de kinderen ten behoeve van hun moeder, de weduwe Salm-Brand.

354 Een deel van de obligaties en aandelen waren in 1916, zoals gebruikelijk, belegd in landen als Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland. Na 1918 met het einde van de Eerste Wereldoorlog, de politieke destabilisatie en economische crisis (Duitsland 1918-1920) (Oostenrijk 1918-1920) en revolutie (Rusland 1917-1919) gaat een deel van de beleggingen teniet. De weduwe Salm-Brand is dan genoodzaakt om de twee dienstbodes te ontslaan: Salm 1968, p. 13, aanwezig in SAA, archief 1315, 72. Zie ook Wilterdink 1984, p. 209. Enkele jaren later, in 1921, zal de weduwe Salm-Brand voor een aanzienlijk bedrag een hypotheek afsluiten, en kort daarop het huis verkopen. Zie brief d.d. 4 juni en brief d.d. 14 december 1921, SAA, archief 1315, 56. Ze vertrekt in februari 1922 met het gezin naar Heemstede (Spaarnelaan 34) en later, in 1926, naar Blaricum (Mosselweg 16). Uit diverse nota's blijkt dat ze in 1921 nog steeds bezig is met vermogensbeheer (ze koopt aandelen en obligaties aan). Het aangaan van een hypotheek in 1921 was een redelijk bijzondere transactie, waar weinig mensen voor in aanmerking kwamen. In 1921 had slechts zo'n 7% van de Nederlandse bevolking een hypotheek, zie Wilterdink 1984, p. 243. Voor afbeeldingen zie SAA, archief 1315, 193.

355 Brief d.d. 15 juni 1915, SAA, archief 1315, 59.

356 Gratama 1915a) 8, p. 64.

357 W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.) 1915, p. 146.

geen ‘drijver’ was en als voorzitter ‘geen krachtig doortastend leider’.³⁵⁸ Dit was een mogelijke verklaring waarom de bestuurlijke reorganisatie van de MBB zo lang door sudderde, zoals in een volgend hoofdstuk besproken wordt. Salm was buitengewoon nauwgezet.³⁵⁹ Verder had hij een fijne smaak, zag hij graag schoonheid in zijn omgeving, gaf zich met ziel en zaligheid aan zijn werk en hij was een gastvrij man.³⁶⁰ Zelf wilde hij vooral niet als gierig gezien worden.³⁶¹ Dat lukte: zijn ‘echt-Hollandsche gulheid’ werd zeker internationaal zeer gewaardeerd.³⁶²

3.3. Opleiding

3.3.1. Inleiding: basis-en middelbaar onderwijs

Bram verblijft vanaf 9 mei 1867 tot 26 juli 1868 in het pleeggezin op de hoeve van de familie Roodhuijzen.³⁶³ Daar krijgt hij ook privéonderwijs.³⁶⁴ Vervolgens gaat Bram naar de Openbare Burgerschool in Amsterdam waar hij examen doet in wis- en natuurkunde en moderne talen. Het biedt hem de mogelijkheid later brieven te schrijven in het Frans, Duits en Engels.³⁶⁵ In zijn vrije tijd helpt hij zijn vader. In 1876 krijgt Bram bericht dat hij is ingeschreven voor de nationale militie.³⁶⁶ Vader Salm regelt voor Bram een kostbare plaatsvervanger of ‘remplaçant’.³⁶⁷

358 Leliman 1915, p. 186.

359 Leliman 1915, p. 186.

360 4de jaarverslag van de Vereeniging Familie Salm d.d. 21 mei 1916, pp. 20-21: SAA, archief 1315, 71.

361 Hij merkt over zichzelf ook al jong op dat hij zichzelf voor anderen wegcijfert: als hij een ander maar een ‘groot genoeg kan aandoen’: brief d.d. 19 mei 1878, SAA, archief 1315, 34.

362 W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.) 1915, p. 146.

363 Voor de beginperiode zie zonder datume aantekening, voor NLG 600 kostgeld voor een jaar, SAA, archief 1315, 9. Voor einde periode zie brief d.d. 2 juli 1868, SAA, archief 1315, 9. Zie verder ook Westermann en Van der Velden 1985, p. 20.

364 Brieven 11 mei 1867 en 3 augustus 1868, SAA, archief 1315, 9.

365 Voor Duits zie brief d.d. 26 november 1913. Voor Engels zie brief d.d. 17 februari 1914: SAA, archief 1315, 15. Voor getuigschrift middelbare school zie getuigschrift d.d. 28 juni 1872, SAA, archief 1315, 54A

366 Bewijs van inschrijving d.d. 27 januari 1876, SAA, Archief 1315, 9. In het archief zit ook een afbeelding van zijn vermoedelijke leraar plant- en dierkunde, de heer H. de Vries, foto d.d. 25 maart 1875, SAA, archief 1315, 197.

367 De kosten voor een vervanger zijn NLG 800, brief d.d. 14 november 1876, G.B. Salm sluit daartoe een verzekering af bij de ‘Nationale Militie Verzekering’, een onderneming van G.J.A. de Meere, d.d. 15 november 1876. G.B. Salm betaalt G.J.A. de Meere NLG 50 d.d. 16 november 1876 en NLG 730 d.d. 1 mei 1877. Uiteindelijk vervult ene Hendrik Lanting zijn plek, bewijs Nationale Militie, d.d. 10 april 1877. G.J.A. de Meere probeert een extra slaatje uit de plaatsvervanging te slaan met verzoek om extra geld, brief d.d.

3.3.2. Vervolgopleiding in Zwolle en de voorbereiding op Parijs

Vervolgens gaat hij in de leer bij de Zwolse architect J.G.J. van Roosmalen (1813-1893), die meer leerlingen onder zijn hoede heeft.³⁶⁸ Hij verblijft in Zwolle van 5 juli 1877 tot 6 april 1878.³⁶⁹ Bram huurt een kamer bij een hospita, mevrouw Van der Kolk, aan het Grootkerkplein te Zwolle.³⁷⁰ Over J.G.J. Van Roosmalen is verder weinig bekend. Het contact komt mogelijk mede tot stand via J. Kerbert, een zwager van G.B. Salm in Zwolle.³⁷¹

Bart informeert uitgebreid bij Van Roosmalen over zijn lesmethode. Van Roosmalen geeft aan dat hij geen vastomlijnde lesmethode heeft, maar dit laat afhangen van het doel van elke leerling zoals een betrekking als opzichter, landmeter of bouwkundige (zowel 'burgerlijk' als voor 'waterwerken'). In ieder geval krijgen alle leerlingen les in de lagere meetkunde, de gewone stereometrie, de hoofdzaken van de goniometrie en de platte driehoeksmeting, alsmede algebra. Indien gewenst kan verdieping worden verkregen in diverse vormen van algebra, meetkunde, differentiaal en integraal rekenen. De leerlingen in opleiding voor architect krijgen daarnaast onder meer instructie in geologie, constructieleer, houtbewerking, bouwen met hout, bouwkundige schoonheid en stijlen en de geschiedenis van de architectuur. Alle te maken oefeningen gaan gepaard met tekenen. Van Roosmalen geeft instructie van acht tot twaalf en van twee tot zes uur. In de wintermaanden is er instructie

27 september 1878. Vervolgens krijgt G.B. Salm via een andere tussenpersoon ('Engers en Zeehandelaar') een verzoek tot betaling van NLG 600 voor de plaatsvervangende, brief d.d. 17 oktober 1877. G.B. Salm snapt het niet meer en schrijft meteen een brief aan de Commissaris van de Koning in Noord-Holland voor opheldering, brief d.d. 18 oktober 1878, een document (zonder datum) bevestigt vervolgens het tweede verzoek: Lanting krijgt NLG 600 voor de plaatsvervangende. Het lijkt er dan ook op dat G.B. Salm is opgelicht door G.J.A. de Meere. Een betaalbewijs aan Engers en Zeehandelaar zit echter niet in het dossier. Voor alle genoemde stukken: SAA, Archief 1315, 9. Zie ook SAA stadsarchief Amsterdam, archief 1315, 23, Hell en Los 2012, p. 60 en Westermann en Van der Velden 1985, p. 20.

368 Brief d.d. 13 juni 1877, SAA, archief 1315, 22, zie ook Middelkoop 1997a, p. 19.

369 'Opproximatiere' lijst van uitgaven, SAA, archief 1315, 26.

370 Brief d.d. 26 januari 1878, SAA, archief 1315, 23 en briefkaart d.d. 22 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24. Een potentieel gastgezin waarover wordt gecorrespondeerd spreekt Frans en dat wordt gezien als een voordeel, met een opleiding in Brussel of Parijs in het verschiet: brief d.d. 8 juni 1877, SAA, archief 1315, 22. Het suggereert dat Bart heel bewust bezig is de toekomst van Bram uit te stippelen. Bram kan niet terecht bij Oom Kerbert vanwege familieomstandigheden en vervolgens is de suggestie om hem bij tante Dien (Salm) onder te brengen: brief d.d. 30 mei 1877, SAA, archief 1315, 22. Noch tante Dien, noch het gastgezin gaan door. Het advies van zijn zwager luidt om een kamer te gaan huren met bediening, zoals voor jongeren van zijn leeftijd gebruikelijk is en op aanraden van Van Roosmalen worden twee advertenties geplaatst: brieven d.d. 13 juni 1877 en 28 juni 1877, SAA, archief 1315, 22.

371 De broer van Pé Doyer, Jacques Doyer is werkzaam bij een onderneming met de naam 'Kerbert & Doyer' op Singel 344 te Amsterdam: SAA, archief 1315, 25. G.B. Salm moet de familie Doyer dan ook wel zijdelings gekend hebben voordat Bram Salm een relatie kreeg met Pé Doyer.

tot vier uur. Vervolgens kunnen de leerlingen naar de gemeentelijke tekenschool van vijf tot negen 's avonds (behalve op woensdag en zaterdag). Per maand kost de instructie NLG 10. De gemeentelijke tekenschool kost voor de gehele cursus NLG 6.³⁷²

Naar aanleiding van de lesstof schrijft Bart Salm dat vele zaken al bij Bram bekend zijn en hij spreekt de hoop uit dat zijn zoon niet bij de achterblijvers komt te behoren. Bram ziet in de aangeboden lesstof een goede grondslag om een vervolgopleiding (in Antwerpen) te kunnen gaan volgen. Bart merkt op dat een van zijn vrienden aldaar zijn opleiding genoot en nu 'met gemak en met succes' werkt. Volgens Bart is het uiteindelijk de keuze en het besluit van Bram om naar Zwolle te gaan.³⁷³

De eerste lessen die hij volgt, betreffen de esthetiek van de architectuur, distributie van de architectuur en constructieleer in de burgerlijke bouwkunst.³⁷⁴ Over de vervolgopleiding wordt al snel gesproken. In het najaar van 1877 maakt Bart een trip naar Duitsland en bezoekt in Hannover de Polytechnische Schule voor een mogelijk vervolg voor Bram. Voordat hij een beslissing neemt, wil hij ook weten hoe het in Antwerpen, Brussel en Parijs is.³⁷⁵ Hij heeft echter buiten zijn zoon gerekend die eigen ideeën heeft. Bram geeft namelijk aan naar Parijs te willen: 'wat is dáár niet veel te zien'. Hij vraagt zich af of de bouwstijlen aldaar niet meer in de smaak vallen dan de Duitse stijl: 'al die strenge stijlen', waarbij hij vooral aan Schinkel moet denken. Hij vraagt zich af of dat voor Nederland wel interessant is.³⁷⁶ In dezelfde maand assisteert hij een landmeter in Kampen en ziet dan ook de ijzeren brug over de IJssel, die hij schetst. Hij leest dan ook de nieuwe prijsvraag voor een 'limonadetent' waaraan hij zal deelnemen.³⁷⁷ Daarnaast krijgt hij verzoeken van familie, vrienden en derden voor tekeningen voor eigen gebruik of gewoon 'ter bezichtiging'.³⁷⁸

Hij maakt naar eigen zeggen in ieder geval lange dagen: hij is bezig met schrijven en tekenen van zes uur in de ochtend tot acht uur in de avond.³⁷⁹ Daarnaast studeert hij veel

372 Brief d.d. 21 mei 1877, SAA archief 1315, 22.

373 Brief d.d. 3 juni 1877, SAA, archief 1315, 22.

374 Diverse brieven d.d. [zonder datum] Juli 1877, SAA, archief 1315, 23. Studieboeken die hij bij Van Roosmalen gebruikt zijn: Potgieter 'proza', Schor's 'Mineralogie', Boscau 'Scheikunde', Winkler Prins 'aardkunde' ('of zoo iets'), E. Gugel ('geschiedenis der bouwstijlen', die hij leent van zijn vader) en Heyn Passè 'Natuurkunde': zie voornoemde brieven.

375 Brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

376 Brief d.d. 27 november 1877, SAA, archief 1315, 23.

377 Brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23.

378 Brief d.d. [zonder datum] 1877, SAA, archief 1315, 25, brieven d.d. 24 en 29 september 1877, en ('ter bezichtiging') de briefkaart d.d. 17 september 1877, SAA, archief 1315, 26. Als hij drie jaar later in Parijs zit, is dat niet anders, zie brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Over een tekening voor Wijsman merkt hij op: 'er was drommels veel werk aan'. Gelukkig was Wijsman 'erg in zijn schik' met de tekening.

379 Brief d.d. 26 juli 1877, SAA, archief 1315, 26.

wiskunde.³⁸⁰ Hij heeft echter ook tijd voor ontspanning. Hij is in ieder geval lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Buitensociëteit, de kerk, de gymnastiekvereniging en de harmonie.³⁸¹ Daarnaast spendeert hij veel tijd bij de familie Doyer en zijn toekomstige fiancé Pé, zoals eerder is besproken.

Bram heeft steeds meer een eigen toekomst voor ogen. Allereerst informeert hij bij zijn vader over het erfdeel van zijn oma (de moeder van zijn moeder). Hij vraagt zich af of het klopt dat vader vruchtgebruik heeft tot zijn meerderjarigheid. Hij geeft aan op zijn 23ste op eigen benen te willen staan en vraagt aan zijn vader of dat mogelijk is als hij goed zijn best doet. Vervolgens geeft hij opnieuw aan naar Parijs te willen.³⁸² Blijkbaar is zijn niveau van Frans te laag want Bram geeft zich op voor een cursus Frans met zelfstudie.³⁸³ De twijfels over zijn beheersing van het Frans komen vaker terug.

Als hij terug is in Amsterdam, wil hij naar J.H. Leliman om bij hem te informeren over zijn ervaringen met het studeren in Parijs. Hij geeft aan dat in Zwolle niets te zien is maar in Parijs des te meer. Hij kan steeds nieuwe straten bewandelen met elke keer nieuwe inzichten en als hij een keer naar de komedie zou gaan dan 'wordt 't stuk bijzaak en 't gebouw hoofdzaak.' Hij belooft zijn vader (op 'doopsgezinde wijze') dat hij zal werken als een ezel, heel zuinig zal leven (omdat hij daar zijn 'fatsoen' niet hoeft op te houden) en als 'een knappen vent terug zal keren.'³⁸⁴ Hij vraagt vervolgens Van Roosmalen met esthetische distributieleer te stoppen en over te gaan op het uitrekenen van kapconstructies. Hij geeft aan 'E. Gugel' voor zelfstudie te gebruiken. Hij hoopt dan in Parijs meer van stijl en schone bouwkunsten te leren.³⁸⁵

380 Brief d.d. 17 oktober 1877, SAA, archief 1315, 23.

381 'Opproximatiere' lijst van uitgaven, SAA, archief 1315, 26. Neemt mogelijk een enkele keer deel aan het diner van de vereniging 'Gastronomos', een 'epicuristische club': zie brief d.d. 2 oktober 1877, SAA, archief 1315, 26.

382 Brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23.

383 Brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23.

384 Brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23. Een uitgebreider citaat van de brief is opgenomen in Middelkoop 1997a, p. 19.

385 Brief d.d. [zonder dag] November 1877, SAA, archief 1315, 23. Met E. Gugel wordt verwezen naar E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*: het standaardwerk in die tijd. Ondertussen brengt het privéleven van zoon Salm veel consternatie teweeg. Inmiddels hebben vader Salm en stiefmoeder duidelijkheid gekregen over de gevoelens van Bram Salm voor Pé: ze zijn helemaal van streek over de voorgenomen plannen van Bram: brief d.d. 22 november 1877, SAA, archief 1315, 24. Vader wil Bram afhouden voor een te vroege keuze voor een vrouw, zoals Pé. Hij somt diverse dames op die Bram kent. Vervolgens wenst hij Bart 'een vrouwtje braaf en deugdzaam' om hem te helpen en bij te staan, die van 'eenvoud gewoon' is. Hij verzucht vervolgens: 'De dames van heden zijn te kostbaar voor ons lief kind dat kunnen wij nooit fourneren'. Hij verzoekt hem een begroting te maken, zo heeft Bram tot die tijd 'rust en kalmte'. Hij drukt Bram op het hart geen toezeggingen te doen of haar ten huwelijk te vragen en haar niet zo vaak te zien. Bart meent dat Bram slachtoffer geworden is van 'mooie woorden en een knap gezicht.': brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

Mogelijk is het aanzienlijke bedrag uit de nalatenschap dat Bram meekrijgt als hij meerderjarig wordt de aanleiding om hem regelmatig te onderhouden met adviezen inzake de financiën.³⁸⁶ Over zijn eigen opleiding zegt Bart dat hij drie jaren als opzichter heeft gewerkt en drie jaren als jong bouwkundige eigen zaken heeft gedaan en toch heeft geprobeerd wat te sparen; zo kon hij de moeder van Bram trouwen. Vervolgens heeft hij heel zuinig geleefd om wat over te hebben om van te leven. Hij geeft Bram het advies te sparen voor een 'kas in nood', door steeds 'voor elk dubbeltje 1 cent' opzij te leggen. Daarnaast geeft hij het advies niet te willen lenen 'doe dat nooit, dat is een valstrik voor velen'. Hij raadt hem ook aan een huisje te kopen en daar steeds wat in te steken.³⁸⁷ Het advies om spaarzaam te zijn, komt regelmatig voorbij.³⁸⁸ Bart geeft als voorbeeld dat als zijn kas slecht is het goedkoper is om thuis te eten in plaats van buitenshuis.³⁸⁹ Het zijn deze vaderlijke adviezen die Bram voorbereiden op het ondernemerschap. Daarnaast realiseert vader zich uit ervaring wat Bram nog moet leren: het aanzienlijke privévermogen dat Bram meekrijgt kan voor hem een goede start zijn om het consumptieniveau en de levensstijl te bereiken die voor zijn stand toepasselijk was. In die tijd is het nog betrekkelijk makkelijk om uit een privévermogen een behoorlijke opbrengst te genereren.³⁹⁰ Het is voor Bram dan ook een comfortabele start als zelfstandige.

Vader komt te spreken over de toekomst van Bram. Als hij nu 23 is, 'hier en daar wordt bekroond of voor dit of dat in merking komt', kan hij aantonen wat hij kan en bij hem of een ander wat praktisch werk leert, dan is er een begin. Bart spreekt zelfs van samenwerken. Maar Bart wil voorkomen dat Bram maar een bediende wordt op zijn bureau omdat hij dan niet zelfstandig zal worden en alleen maar de wil van Bart moet uitvoeren, 'wat zeker niet makkelijk is'. Hij noemt enkele voorbeelden uit het verleden waarbij ze hebben samengewerkt, namelijk het ontwerp van een tuin en een schoorsteenmantel. Vervolgens merkt Bram in de kantlijn van de brief op dat het ontwerpen betreft van de tuinbouwtentoonstelling en de

386 Bart beschrijft het bedrag dat Bram meekrijgt en waar hij navraag naar doet: 'Het is veel en nog eens veel meer dan ik en anderen genoten en nog zullen genieten, het is zelfs in mijn oogen zeer veel'. Hij meent verder dat: 'Het moet strekken tot verbetering maar niet tot hoofdbron'. Hij maant hem verder erover te zwijgen, het zou eens foute types kunnen aantrekken. Zie brief d. d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

387 Brief d. d. 13 september [1877], SAA, archief 1315, 24.

388 Brief d. d. 21 juli 1877, SAA, archief 1315, 24. In een opzicht is Bram in ieder geval heel spaarzaam: zijn briefpapier komt overal en nergens vandaan (blanco, kladjes, rekenbladen etc), en wordt zoveel mogelijk volgeschreven, ook van boven naar beneden dwars door de oorspronkelijke tekst heen. Dat lijkt vaker voor te komen in de negentiende eeuw want niet alleen Bram en Pé bezondigen zich hieraan: zie bijvoorbeeld Okker 2015, p. 26.

389 Brief 1 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24.

390 Wilterdink 1984, p. 56 en p. 244. Hij krijgt uiteindelijk NLG 16.655,64 mee, nagenoeg geheel bestaande uit effecten, Zie ook boekhouding periode 1863-1882, SAA, archief 1315, 43. Volgens de rekentool van het internationaal instituut van sociale geschiedenis bedraagt het vermogen in 2016 een equivalent van EUR 184 480, 70: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>. Berekeningen uitgevoerd op 18 januari 2018.

schoorsteenmantel en schrijft: 'hierover verschilden onze opinies zeer.'³⁹¹ Bart merkt vervolgens op dat om zelfstandig te worden men 'eigen ideeën' moet hebben en 'wanneer men die heeft, moeten ze ook aangeleerd worden.' Hij belooft Bram te helpen 'zoo veel' hij kan. Hij kan nu nog niets aanbieden. Hij heeft echter goede moed als hij blijft doorstuderen: 'gij zijt niet zonder genie en dit is voor mij en u een grooten zegen.'³⁹²

Bram wordt steeds zelfbewuster en is toe aan de volgende stap. Door een gesprek met oom Kerbert komt hij op het idee om zo snel mogelijk naar Parijs te gaan. Anders is er weer een kwartaal voorbij. Voor 30 juli moet hij zich opgeven want 1 augustus is het examen al in Parijs. Om zijn vader onder druk te zetten geeft hij aan dat het niet zomaar 'een invallende gedachte' is maar dat hij hier lang over nagedacht heeft en ook besproken heeft met anderen die het volkomen met hem eens zijn. Bram heeft aan alles gedacht. Hij komt zelf met het voorstel, indien er financiële bezwaren zouden zijn, dat vader overlegt met oom Hendrik, en dat als hij meerderjarig is en hij zijn eigen brood verdient, hij het eerlijk terug zal betalen.³⁹³

Hij twijfelt opnieuw aan het niveau van zijn Frans en wil op tijd naar Frankrijk om lessen te volgen bij een leraar. Hij moet namelijk of een zuiver Frans opstel inleveren of een volgens een model geschreven verklaring inleveren dat hij in staat is de lessen te volgen en aantekeningen kan maken. Op de door zijn vader gestelde vraag hoe het is met zijn Frans kan hij dan ook niet volmondig antwoorden. Vervolgens maakt hij een verzuchting over 'al die techni-

391 Brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

392 Brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24. De vader-zoon relatie komt hoe dan ook onder druk te staan: door de hoge verwachtingen van vader over zijn zoon, de liefdesperikelen met Pé Doyer en de besteding van de vrije tijd van Bram in Zwolle. In januari 1877 komt het dan ook tot een uitbarsting. Bram voelt zich toch onder druk gezet door vader: 'wat wenscht u toch pa. Ik kan nergens zijn komen of iets zien.' Vervolgens begint een tirade: 'vertaal, lees dit en dat. Maak hier een vertaling van daar een schets. Studeer dit. Studeer dat!' Een uitwijding volgt over hetgeen te leren is en gerangschikt moet worden voor het leven, verontschuldigd merkt hij op: 'maar men kan niet alles leren, wat tot zijn nut zou kunnen zijn.' Zie brief d.d. 6 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Bram is niet bang om de relatie met zijn vader ter sprake te brengen. Sterker nog, Bram bespeurt twijfel aan de kant van zijn vader over zijn gedrag. Zie brieven 9 januari 1878 en 13 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Hij spreekt zijn vader erop aan dat hij achter zijn rug om bij familie informeert of Bram niet te veel 'leegen tijd heb' en of hij zijn tijd 'nuttig gebruikt'. Bram verzucht dan ook: 'Hoe moet dat gaan als na (sic) Parijs ga?'. Hij wil weten waar hij aan toe is. Zie brief 13 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Verder merkt hij fijntjes op dat hij vaak vragen moet herhalen bij zijn vader om ze beantwoord te krijgen: zie bijvoorbeeld brieven 13 december 1877 en 13 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Bart probeert nog op een ander front corrigerend op te treden: hij vraagt zijn zoon niet meer aan toneel te doen. Het zorgt volgens vader ervoor dat hij zaken achter gaat stellen en vrienden vergeet. Hij vraagt zich af waarom Bram niet zonder kan: brief d.d. 3 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. Het antwoord mag geen verrassing meer zijn: Bram geeft aan dat hij zich niet aan alles kan onttrekken en dat hij de 'pretjes' graag bijwoont, 'en in 't geheel nergends (sic) aan mee doen, dat kan niet', aldus Bram. Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

393 Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

sche namen'. Daarop volgt zijn voorstel om lessen in Parijs te volgen, zoals oom Kerbert ook al voorstelde.³⁹⁴ Niet gespeend van enige humor stuurt vader Salm een briefkaart in het Frans. Hij geeft aan dat hij een programma heeft gekregen van A. Riboulet, een gespecialiseerde boekhandel in Brussel, over de studie in Parijs en noemt het adres van Émile Vaudremer (1829-1914).³⁹⁵ Bart moet wel weer door zijn zoon aangemaand worden om Riboulet te schrijven.³⁹⁶

Naast het bestuderen van het Frans kan Bram de overige tijd in Parijs dan besteden aan de prijsvragen van de Maatschappij. Hij probeert zijn vader te overtuigen met de verklaring dat het voor zijn eigen nut is en, aldus Bram, 'des te eer ik knap en gevormd ben, des te er eer zal ik in staat zijn u te helpen en een eminent artiest te worden'. Hij geeft aan hard te willen werken. Daarnaast ziet Bram de relatie met Pé ook steeds serieuzer worden.³⁹⁷ Eind januari neemt hij dan ook het besluit om eind maart zijn opleiding in Zwolle te beëindigen en alles in gereedheid te maken voor vertrek. Van Roosmalen is het hier mee eens en steunt het besluit.³⁹⁸

Begin januari is nog de vraag voor welke scholen Bram examens moet doen: de École Spéciale d'Architecture dan wel de École Nationale et Spéciale des Beaux-Arts of voor beide tegelijk. Bram vraagt aan vader Bart om dit aan de heer Schmitz te vragen.³⁹⁹ J.H. Schmitz jr. (1852-1891) is architect en de zoon van F.J.W.H. Schmitz, een van de oprichters van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij, een buurman van vader Bart en een belangrijke opdrachtgever.⁴⁰⁰ J.H. Schmitz jr. adviseert de École des Beaux-Arts en les te nemen bij Vaudremer, zijn eigen leermeester. Schmitz jr. zal vader Bart verder informeren, over hoe en waar hij zelf in Parijs gestudeerd heeft.⁴⁰¹

394 Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

395 Briefkaart gestempeld 20 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. A. Riboulet is een boekhandelaar/uitgever (Libraire-editeur) in Brussel, gespecialiseerd in architectuur, schone kunsten, industriële kunst en fotografie, adres 2. Rue Cantersteen en Rue de la Madeleine, 88 te Brussel. Bij Riboulet vraagt vader Salm de programma's op van beide opleidingen: brief d.d. 13 januari 1878, SAA, archief 1315, 29. Voor een afbeelding zie SAA, archief 1315, 202.

396 Zie brief d.d. 13 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

397 Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

398 Het is vervolgens zijn heilig voornemen om voor vertrek Pé te vertellen wat op zijn hart ligt. Brief d.d. 26 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Vader geeft aan al de stille hoop te hebben dat hij het voor zou stellen en keurt zijn plan dan ook goed. 'Ik geloof u, dat gij het meent, en niet van wuft Parijs te genieten.' Hij geeft aan dat als je 'niets wilt' je de boel laat waar het is en het niet eens gaat zien. Zelf heeft hij het ook niet bekeken en denkt dan ook dat Bram dat ook kan, daar is hij zeker van. Zie brief d.d. 27 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

399 Brief d.d. 29 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

400 Middelkoop 1997a, p. 19.

401 Brief d.d. 4 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Opmerkelijk is overigens dat J.H. Schmitz jr. niet voorkomt op de lijst van leerlingen van Vaudremer: Thomine 2004, pp. 334-342, en ook niet op de namenlijsten van de school, zie De Penanrun, Roux en Delaire 1895, p. 241 en p. 317. Het is nu vooral de

A. Salm verkrijgt het programma van de École spéciale d'Architecture en weet dan dat het dagprogramma van tien uur 's ochtends tot vijf uur 's middags loopt en een schooljaar van 10 augustus tot 10 november (vakantietijd) en van 10 november tot 10 augustus (schooltijd). Op 1 augustus is dan het examen. Hij vraagt zich af hoe dit aan de 'Beaux-Arts' is en vraagt aan zijn vader of hij aan een programma kan komen. Bram wil graag praktische informatie inwinnen zoals wanneer hij examen moet doen, of de hele dag les gegeven wordt of maar een paar uur, wanneer het schooljaar eigenlijk aanvangt en of dezelfde eisen ook gesteld worden aan 'vreemdelingen', zoals blijktbaar in het programmaboekje staat.⁴⁰²

Vader Bart bevestigt dat men inderdaad student kan zijn aan beide scholen, de ene overdag, de ander in de avond. Als het niet duidelijk is, kan vader Bart extra informatie aan de heer Schmitz vragen, of anders direct een brief sturen aan de school of Vaudremer. Vader Bart denkt dat de programma's geschreven zijn voor studenten die naar de 'Prijs van Rome' dingen.⁴⁰³ Daarmee geeft vader Bart impliciet aan dat dat niet voor zoon Bram de bedoeling is. Vader en zoon, maar vooral vader, zoeken een praktische opleiding zodat zoon Bram zo snel mogelijk wordt voorbereid op de praktijk.

In maart 1878 laat J.H. Schmitz jr. weten dat Vaudremer het druk heeft maar zal proberen te schrijven en dat dit enige tijd kan duren. Hij geeft aan dat Vaudremer altijd zal zeggen dat er plaats is zonder zelf de tekeningen van Bram gezien te hebben. Vaudremer is volgens Schmitz namelijk 'een al te loyaal man'. Als vervolgens de tekeningen overtuigend genoeg blijken,

uitdaging om de juiste informatie te verkrijgen. Vader geeft aan dat zij bij vragen navraag moeten doen bij een contactpersoon in Parijs en anders Schmitz jr. zijn vriend Vaudremer een brief kunnen laten sturen. Brief d.d. 22 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. Ondertussen vraagt Bram details over beide programma's, via vader aan Schmitz jr. Brief d.d. 29 januari 1878, SAA, archief 1315, 23 en brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 24. Bart geeft nog wel bij Bram aan nog een kleine slag om de arm te willen houden, Bart wil namelijk iemand in Parijs hebben die hun kan helpen en hij probeert die persoon te vinden. Brief d.d. 31 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. Uiteindelijk krijgen ze van Schmitz de contactgegevens van de heer A.H.T. van Etten, de vertegenwoordiger van F.J.W.H. Schmitz in Parijs: brief d.d. 15 februari 1878, SAA, archief 1315, 24. Daarnaast proberen ze andere connecties te gebruiken. Bram geeft namelijk aan dat oom Kerbert Bart nog zal schrijven over een Parijse kennis en vraagt aan zijn vader om er werk van te maken als hij tijd heeft. Bram vraagt zich ook af of Westerman geen kennis in Parijs heeft. Zie brief d.d. 12 februari 1878, SAA, archief 1315, 23. Bart vraagt Bram of hij ver genoeg is om tegen april klaar te zijn. Want als hij klaar is, zal Bart Salm een brief sturen aan A.H.T. van Etten, voor wie hij een aanbevelingsbrief heeft gekregen van Schmitz, om bij hem inlichtingen in te winnen. Daarnaast wil hij een brief sturen aan de heer Vaudremer om te vragen of hij Bram wil hebben. Bart vraagt zich af of Bram dat zelf al gedaan heeft. Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. Zie ook brief d.d. 15 februari 1878, SAA, archief 1315, 24. Hiermee wekt vader Salm toch de indruk zich met elk detail te willen bemoeien. Daarnaast staat vader Salm erop dat hij op de hoogte gehouden wordt: 'ik weet gaarne alles'. Brief d.d. 24 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

⁴⁰² Zie brief d.d. 29 januari 1878, SAA, archief 1315, 23. De programmaboekjes van beide opleidingen zijn aanwezig in SAA, archief 1315, 36.

⁴⁰³ Brief d.d. 27 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

ziet Schmitz een mogelijkheid om de stoute schoenen aan te trekken en naar Parijs te gaan om de tekeningen van zoon Bram te laten zien. Maar Schmitz is er eerder van overtuigd dat Vaudremer op aanbeveling ('recommandatie') van hem meteen geneigd zal zijn zoon Bram aan te nemen. Hij geeft aan nog steeds een correspondentie te hebben met Vaudremer en biedt dan ook aan hem te schrijven dat vader G.B. Salm aan Vaudremer een brief gestuurd heeft. Een aanbeveling lijkt Schmitz dan ook voldoende.⁴⁰⁴

Vader stuurt dan ook een brief aan Vaudremer waarin hij verwijst naar zijn relatie met Schmitz en zijn aanbevelingsbrief die hij bijvoegt en hij vraagt of zijn 21-jarige zoon bij hem op het atelier kan komen.⁴⁰⁵ Blijkbaar doet de naam van Schmitz wonderen want Vaudremer reageert binnen anderhalve week. Vaudremer geeft aan vereerd te zijn dat hem de verdere opleiding van zijn zoon in de architectuur wordt opgedragen. Hij geeft aan zeer benieuwd te zijn naar de leerling die door Schmitz is aangeraden.⁴⁰⁶ Vervolgens geeft Vaudremer aan dat hij twintig francs per maand rekent.⁴⁰⁷

Vader geeft zoon Bram ondertussen het advies om bladen als *De Opmerker* te lezen om op de hoogte te blijven van de 'algemene geschiedenis van 't vak en van uw collega's.' Hij moet het vak bijhouden om bestek en gebouw te kunnen vergelijken, net als de grondstoffen en arbeidslonen. Want, vraagt vader Bart, zich af, 'hoe zal het straks gaan als gij erg goed kan tekenen maar niet uitvoeren'. Hij roept zoon Bram op daarvoor zijn tijd te gebruiken.⁴⁰⁸ Vader Bart uit zijn zorgen en geeft aan dat zoon Bram hem te lief is om niet te helpen, te goed is en voldoende in zich heeft om bekwaam in het vak te worden: 'Je moet mijn kroon worden'.⁴⁰⁹

404 Brief d.d. [zonder dag] maart 1878, SAA, archief 1315, 29.

405 Brief d.d. 18 maart 1878, SAA, archief 1315, 29.

406 Hij excuseert zich nog dat hij niet sneller geschreven heeft maar hij was niet in Parijs: brief d.d. 27 maart 1878, SAA, archief 1315, 29.

407 Brief d.d. 31 maart 1878, SAA, archief 1315, 29.

408 En voegt hij daar aan toe: 'laat daar voor het meisje uit de gedachten', aldus het vaderlijke advies. Vervolgens waarschuwt vader dat als hij 'met haar beeld opstaat en naar bed gaat wordt ge een ziekelijke plant, dat kan en dat mag niet'. Hij verzoekt zijn zoon dan ook vriendelijk dat hij wat 'kalmer' wordt. Bram geeft meermaals aan verlegen te zijn met de gehele situatie, hij noemt het 'een publiek geheim' en maakt zich zorgen over de reactie van Oom Kerbert. Zie brief d.d. 24 februari 1878, SAA, archief 1315, 23. De opmerking over 'een ziekelijke plant' noemt Bram 'een perfecte uitdrukking' en merkt minzaam op dat vader denkt dat hij 'een Werther' is. Bram verwijst hier naar Goethes *Die Leiden des jungen Werthers*. Voor de culturele impact van de roman uit 1774 op de negentiende eeuw zie: Mathijssen 2002, p. 136 e.v. Hij ontkent verder dat het een publiek geheim is: oom weet er niets van. Dat vader tot drie keer noemt dat hij verlegen is doet hij af met: 'heb daar geen zorg voor.' Zie brief d.d. 28 februari 1878, SAA, archief 1315, 23.

409 Brief d.d. 24 februari 1878, SAA, archief 1315, 23. Op de uitspraak 'Je moet mijn kroon worden', reageert Bram vrij nuchter: 'Daar zal ik mijn best toe doen.' Hij probeert zijn vader opnieuw gerust te stellen: 'Nog eens ik doe geen domme dingen hier. U kan me vertrouwen.' Bram sluit het onderdeel af met: 'Ook gaat het werk goed.' Brief d.d. 28 februari 1878, SAA, archief 1315, 23. In de maand voor zijn vertrek spreekt hij de toekomst door met Pé Doyer. Brief d.d. 19 maart 1878, SAA, archief 1315, 23.

A. Salm antwoordt zelfbewust dat hij zich niet ongerust hoeft te maken. Hij geeft aan 1 mei naar Parijs te willen. Van Roosmalen is akkoord en werkt aan alles mee. Bram wil verder *De Opmerker* wel lezen maar Bram kent niemand in Zwolle die hem heeft. Hij geeft aan dat Van Roosmalen 'ook niet van die dingen' heeft.⁴¹⁰ De vraag is dan ook in hoeverre Van Roosmalen aangehaakt is bij de architectuurontwikkelingen van destijds.

3.3.3. Financiën in Zwolle

Vader Salm wekt de indruk redelijk op de penning te zijn. Over bestede gelden van zijn zoon is hij soms ronduit kritisch: 'ik verwacht opheldering.'⁴¹¹ Het zal dan ook op aandringen van zijn vader zijn dat Bram een (geschatte) boekhouding bijhoudt. De grootste onkostenposten zijn eten (NLG 214,88), het maandboekje van de hospita (NLG 160,27), de kamerhuur (NLG 140, NLG 14 per maand), kleding (NLG 134,68) en tekenbehoeften (NLG 107,97), overige categorieën die hij bijhoudt zijn 'verteering en comédie', luxe-artikelen en cadeaus, reisgeld, lidmaatschappen en contributies, fooien en giften en als laatste de apotheek. Per kwartaal ontvangt hij NLG 75 en maandelijks nog eens NLG 65. Af en toe krijgt hij NLG 5 of NLG 10 extra. In januari 1878 ontvangt hij ook NLG 20 voor een prijsvraag. In totaal bedragen zijn ontvangsten NLG 1.041 en zijn uitgaven NLG 992,03 zodat hij een bescheiden overschot heeft van NLG 48,97.⁴¹² Zijn vader zal waarschijnlijk trots op hem geweest zijn. Het was een goede oefening voor het grote avontuur in Parijs en een goede voorbereiding voor het voeren van een eigen praktijk.

3.3.4. Achtergrond: het atelier van Vaudremer en de École des Beaux-Arts

Bram Salm is in de periode 1878-1879 leerling van de École des Beaux-Arts en werkzaam op het atelier van de Franse architect Émile Vaudremer (1829-1914) aan de Rue du Bac 83 in Parijs. Het atelier bevindt zich op de begane grond en is net groot genoeg voor zo'n twintig leerlingen.⁴¹³ Op advies van Vaudremer volgt hij ook lessen bij de Franse beeldhouwer Henri-Charles Maniglier (1825-1901).⁴¹⁴

In een atelier kan een leerling zich bekwamen in tekenen en ontwerpen. Het atelier is een soort tekenstudio en niet het bureau van een architect.⁴¹⁵ Na vier tot zes maanden gaat men

⁴¹⁰ Zie brief d.d. 28 februari 1878, SAA, archief 1315, 23.

⁴¹¹ Brief d.d. 4 december 1877, SAA, archief 1315, 24.

⁴¹² 'Opproximatiere' lijst van uitgaven, SAA, archief 1315, 26. Bedragen zijn afgerond in verband met halve centen.

⁴¹³ Louis H. Sullivan vergelijkt het ook met een timmerwerkplaats: Sullivan z.j., pp. 238. De school zelf zit in het voormalige convent van de Petits-Augustins, in de rue Bonaparte.

⁴¹⁴ Thomine 2004, p. 103 en p. 341.

⁴¹⁵ Salm 1914c, p. 75.

dan op voor het toelatingsexamen voor de École des Beaux-Arts. Dit is echter niet verplicht. Zonder examen kan men echter geen *diplôme d'architecte* verwerven. Een leerling schrijft zich in bij het atelier van zijn keuze. Buitenlanders gingen vaak naar ateliers waar al buitenlanders zaten.⁴¹⁶ Bij toelating is men ook gelijk kandidaat voor de École des Beaux-Arts. Fransen worden toegelaten op basis van een geboortebewijs. Buitenlanders moeten een consulaire verklaring overleggen. In beide gevallen is ook een aanbevelingsbrief nodig van het hoofd van het atelier. Voorkennis van het tekenen wordt verondersteld aanwezig te zijn.⁴¹⁷ Hoewel de school gratis is, zijn maar dertig plaatsen beschikbaar voor zo'n driehonderd gegadigden. De toelating is dan ook zeer competitief en A. Salm GBzn zal Émile Vaudremer hebben moeten overtuigen van zijn talenten om een aanbevelingsbrief te verkrijgen.⁴¹⁸ Hoewel de École des Beaux-Arts genoeg studenten trekt, bestaat op het onderwijs ook kritiek, zoals in Nederland.⁴¹⁹

De leerlingen volgen de programma's en ontwerpen voor het toelatingsexamen, voor de tweede en eerste klasse en zelfs voor de Grand Prix de Rome. Het eigenlijke ontwerpen leert men in de ateliers. De meer theoretische aspecten komen aan bod bij de École des Beaux Arts. Leerlingen helpen elkaar naar gelang hun senioriteit. Hoewel de structuur hiërarchisch is, bestaat er een grote mate van solidariteit en saamhorigheid.⁴²⁰ De feitelijke opleiding zit in de begeleiding door de *patron*, een ervaren architect. Diverse keren per week bezoekt hij het atelier en bespreekt en evalueert de tekeningen en ontwerpen met de leerlingen.⁴²¹ Vaudremer doet dat op een duidelijke, bondige en constructieve wijze, toegespitst op elke student.⁴²²

A. Salm GBzn studeert voor de tweede klasse van de École des Beaux-Arts.⁴²³ Om tot de tweede klasse toegelaten te worden moet men eerst het toelatingsexamen halen dat uit twee gedeelten bestaat. Het eerste gedeelte is praktisch en bestaat uit het tekenen van een ornament of kop naar pleister, het boetseren van een bas-reliëf en het maken van een bouwkundige tekening. Indien met het praktische gedeelte succesvol afsluit, mag men door naar het theoretische gedeelte dat bestaat uit rekenkunde, algebra en meetkunde. Het tweede gedeelte sluit af met een mondeling en schriftelijk examen in beschrijvende meetkunde en geschiedenis.⁴²⁴ Volgens Salm krijgt men voor het tekenen naar gipsmodellen 24 uur de tijd.

416 De Jong 2001, p. 14.

417 Anoniem 1886a, pp. 385-386, zie ook Chafee 1977, pp. 82-83 en Egbert 1980, pp. 58 – 91.

418 Zie ook Twombly 1987, pp. 63-66.

419 Boersma 1877, pp. 1-72, met name pp. 25-28, pp. 54-59 en pp. 68-69. Het is onduidelijk in hoeverre vader en zoon Salm met die kritiek bekend waren. In ieder geval las zoon Salm *De Opmerker* in 1877 niet.

420 Anoniem 1886a, pp. 386-387.

421 Salm 1914c, p. 77: Salm spreekt over *Maître*, in andere geraadpleegde literatuur spreekt men over *le patron*, zie ook Thomine 2004, p. 166 en Sullivan z.j., pp. 238-239.

422 Sullivan z.j., pp. 238.

423 Thomine 2004, p. 341. Met registratienummer 3166, zie De Penanrun, Roux en Delaire 1895, p. 21, p. 239 en p. 317.

424 Anoniem 1886a, p. 386; Voor een levendige beschrijving zie Sullivan z.j., pp. 228-233. Bijvoorbeeld

Voor het maken van een ontwerp twaalf uur waarvoor men wordt opgesloten in een loge waar men niets of niemand kan raadplegen.⁴²⁵ Voor het ontwerp wordt gevraagd de zuilen en ordes goed toe te passen naar vorm en afmeting. Salm noemt het 'streng'. Vervolgens vindt een schifting plaats. De helft mag door, de andere helft krijgt het advies om een jaar te wachten.⁴²⁶

Het onderwijs voor de tweede klasse bestaat uit schets- en ontwerp opdrachten die eenvoudig en analytisch van aard zijn. Daarnaast maakt men kleine composities.⁴²⁷ Uit een schetsboek uit die tijd blijkt dat Salm heel gedetailleerd de diverse klassieke bouwelementen uittekenen zoals zuilen en kapitelen maar ook de details van kapitelen zoals acanthusbladeren op een kapiteel (onder andere uit Chartres) en plantelementen zoals van een fresco uit St. Germain-des-près, ijzerwerk van het portaal van de Notre-Dame, een kapiteel van de Notre-Dame, een console van wijnbladeren van het gerechtsgebouw (Paleis van Justitie), en wijnbladeren op gebouwen uit dertiende, veertiende en vijftiende eeuw, details van wapenschilden alsmede diverse versieringen uit de galerie d'Apollon in het Louvre en bouwelementen in Versailles, de Tuilerieën en het Panthéon.⁴²⁸ Wat opvalt is dat veel werk er goed verzorgd uit ziet. Salm komt dan ook over als een zeer nette werker. Het schetsboek lijkt voor de opleiding bedoeld te zijn geweest. Daarnaast kan hij ook schetsen in een veel lossere hand: hij tekent hiermee diverse ornamenten en composities van (delen van) gevels.⁴²⁹ Vaak gebruikte ontwerp opdrachten waren een kleine school, een fabriekshal en een klein treinstation. De schetsopdrachten betreffen façades van publieke gebouwen, een klein huis of een dorpsfontein. De studenten worden ook geacht colleges te volgen, hoewel aanwezigheid niet verplicht is. Alleen het college over constructies wordt goed bezocht; de rest wordt veelal genegeerd.⁴³⁰

Bram kijkt met genegenheid terug op zijn studietijd. Hij prijst de opleidingsmethode, de rijkdom aan studiemateriaal (binnen en buiten de school) en de opgedane mensenkennis.⁴³¹ Bij het overlijden van Vaudremer schrijft Bram een necrologie waarin hij met plezier en genegenheid terugkijkt op zijn leertijd bij Vaudremer en zich presenteert als een goede vriend.⁴³² In dat artikel presenteert hij zich ook als een goede vriend van wellicht Vaudremers

voor het mondeling geschiedenis krijgt Louis H. Sullivan drie vragen: (1) Vertel de geschiedenis van het Joodse volk; (2) Geef een verslag van de tien keizers van Rome; en (3) Geef een verslag van de tijden van Frans I. Voor elke vraag heeft hij zo'n half uur spreektijd.

425 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 34. Louis Sullivan noemt dit 'esquisse en loge': Sullivan z.j., p. 228. Opdrachten vervullen 'en loge' kwam regelmatig voor: zie ook Jacques 1982, p. 59.

426 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 34 waarin hij de ontwerpen van de kolommen uitwerkt.

427 Salm 1914c, p. 77. Voor schetsboeken uit deze periode, zie SAA, archief 1315, 278 tot en met 284.

428 Schetsboek, SAA, archief 1315, 278. Later komt de Temple d'Appolon (Louvre) ook terug in een ander schetsboek, SAA, archief 1315, 283.

429 Schetsboek, SAA, archief 1315, 279.

430 Chafee 1977, p. 83. Voor de diverse ontwerp opdrachten zie ook Jacques 1982, pp. 60-62.

431 Salm 1914c, p. 77.

432 Salm 1914c, p. 78, zie eveneens Thomine 2004, pp. 166 - 168.

bekendste leerling: Louis Sullivan (1856 – 1924).⁴³³ Zij deelden een opleiding maar kenden elkaar niet persoonlijk. De suggestie is dat Bram Sullivan ontmoet heeft in Chicago.⁴³⁴ In 1901 wordt Vaudremer, op voorspraak van Salm en het hoofdbestuur, erelid van de MBB.⁴³⁵

3.3.5. De opleiding in de praktijk: A. Salm in Parijs.

Op 8 mei arriveert Bram in Parijs.⁴³⁶ Vanaf tien mei 1878 slaapt hij op zijn eigen kamer in Hotel Belsunce (Rue de Madame 61) dat hij een paleis noemt.⁴³⁷ Zijn kamer is klein, spaarzaam gemeubileerd, met een houten vloer, en duur. Zolang de (wereld)tentoonstelling duurt in ieder geval 60 francs. Van Etten heeft hem vriendelijk ontvangen, heeft hem helpen zoeken en is zelfs mee naar Vaudremer geweest. Hij moet zich die maandag om 14.00 uur bij het atelier melden van Vaudremer. Zij gaan vervolgens gezamenlijk met de andere studenten naar een professor in de wiskunde en een professor in het handtekenen naar een gipsmodel. Hij merkt op dat hij de grote afstanden in de stad vermoeiend vindt.⁴³⁸ Hij lijkt veel te wandelen maar over nieuwe inzichten spreekt hij niet.

Hoewel Bram zich in eerste instantie zorgen lijkt te maken over de examens en de te behandelen onderwerpen, zal hij toch slagen.⁴³⁹ Uit aantekeningen lijkt naar voren te komen dat Bram Salm twee examens doet. Het eerste examen is op 30 en 31 juli en 1 augustus van 08.00 uur tot 13.00 uur en betreft tekenen naar gipsen modellen. Vervolgens op 2 augustus het maken van een ontwerp van 09.00 uur tot 21.00 uur. Bij de examens waren 98 aspiranten waarvan 49 doorgaan, waaronder Bram als nummer 2. Het tweede examen betreft 'Mathématique en loge', wiskunde mondeling alsmede geschiedenis. Die examens worden afgenomen in de periode van 8 tot en met 11 augustus.⁴⁴⁰ Het laatste toelatingsexamen voor de Section d'architecture van de École des Beaux-Arts doet hij op 16 augustus 1878.⁴⁴¹

433 Louis Sullivan studeerde bij Vaudremer in 1874: Thomine 2004, p. 23 en p. 341, zie ook Sullivan z.j., p. 213 en Twombly 1987, pp. 56–76.

434 Brief d.d. 17 februari 1914, SAA archief 1315, 15.

435 Anoniem 1901g, p. 333.

436 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30 en aantekeningen boekhouding, SAA, archief 1315, 30. Zijn reisgenoot is een heer Hegt, brief d.d. 11 mei 1878, SAA, archief 1315, 30.

437 Het hotel heeft hij waarschijnlijk op aanraden van Schmitz: brief zonder datum, SAA, archief 1315, 30. Later beschrijft hij in een brief aan Pé een kamer in hotel in de Cité Bergère, Rue de Bergère 21. Het is onduidelijk in welke periode hij daar verblijft, maar vermoedelijk is dat ook in de beginperiode: brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 34. Vele toegangskaarten staan op dit adres geregistreerd: zie SAA, archief 1315, 35.

438 Brief d.d. 11 mei 1878, SAA, archief 1315, 30, zie ook brief 18 mei 1878, SAA, archief 1315, 30. Een van zijn studieboeken voor wiskunde is aanwezig: SAA, archief 1315, 38.

439 Brief zonder datum, SAA, archief 1315, 30 alsmede brief 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30.

440 SAA, archief 1315, 30.

441 Middelkoop 1997a, p. 19 en noot 51 en Archives Nationales Parijs (ANP), série AJ52, École des

Ondertussen zoekt hij naar een goedkoper onderkomen en werkt hij volgens een stringent rooster. Hij staat om omstreeks vijf uur, half zes op, studeert meetkunde tot half acht, ontbijt met café au lait en een stuk brood. Gaat vervolgens om acht uur naar het atelier van Maniglier (Rue d'Enfer 96). Bram noemt hem een 'knap en lief man'. Daar tekent hij naar gipsen modellen en na de examens gaat hij 'aan het boetseeren' om vervolgens tussen half twaalf en twaalf naar het atelier van Vaudremer te gaan tot zes uur. Dan dineert hij en werkt tot ongeveer half elf. Studeren doet hij 's-avond vaak in de Jardin du Luxembourg, vlak achter de Rue de Madame: 'Heerlijk! Zoo in de natuur.' Het eten vindt hij niets.⁴⁴²

Maniglier helpt hem zo veel mogelijk en wil hem zelfs met korting lesgeven, maar dat mag niemand weten. Maniglier ziet dat hij werken wil; de anderen komen alleen de krant lezen.⁴⁴³ Maniglier en Bram kunnen goed met elkaar opschieten, ze gaan zelfs met elkaar naar een tentoonstelling.⁴⁴⁴

Vanaf 10 juni 1878 zit hij in Hotel Fleurus (Rue de Fleurus 4) waar hij voor 35 francs op de zesde verdieping een klein kamertje krijgt. In verband met de werelddtentoonstelling is zijn oude hotel tijdelijk te duur geworden, maar hij overweegt om na de tentoonstelling terug te gaan.⁴⁴⁵ Wel geeft hij op dat moment aan dat hij veronderstelt zo'n twee à drie jaar in Parijs te zitten.⁴⁴⁶ Het zou uiteindelijk twee en een half jaar worden.

De tijd in Parijs geeft Bram voldoende tijd om over zichzelf na te denken. Hij realiseert zich dat zijn vader heel veel voor hem overheeft, 'te veel misschien' en vraagt zich af of hij daar geen misbruik van maakt. Pa heeft immers ook thuis genoeg monden te voeden. Hij realiseert zich dat het vertrouwen van zijn vader in hem groot is en hij belooft zijn vader 'uwe verwachtingen niet te beschamen.'⁴⁴⁷ Daarbij werkt hij hard: omdat het zo koud is staat hij vaak al om vijf uur op en werkt dan dik aangekleed met winterjas en hoed met een deken over

Beaux-Arts, 112, pp. 46-47.

442 Hij gaat vaak naar een crèmerie, 'hier schaft men' maar is wel goedkoop, 'enfin ik geneer me niets.': brief 18 mei 1878, SAA, archief 1315, 30 en brief d.d. 19 mei 1878, SAA, archief 1315, 34. Zie ook brief [zonder datum] SAA, archief 1315, 30: 'Ja, de Fransche pot bevalt me niet erg.' Bij de crèmière heeft hij wel steeds haren in het eten: brief 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Nadat hij een tijd is uitgeschakeld door een abces aan zijn been merkt hij op na een bezoek van zijn 'crèmière' dat hij niet meer bij haar terug zal keren: 'Nu ik zoo'n tijd lang alles proper heb gezien kan ik niet meer te midden van die vuile boel eten! Ook is 't steeds halfbakken en dat is niet wat ik noodig heb.', brief d.d. [dag onleesbaar] oktober 1878, SAA, archief 1315, 32. De 'crèmières' waren oorspronkelijk melkwinkels uit de negentiende eeuw die zich ontwikkelden tot (goedkope) restaurants, zie: Arnoldussen 2002, p. 141.

443 Brief d.d. 11 juni 1878, SAA, archief 1315, 30.

444 Brief d.d. 15 juni 1878, SAA, archief 1315, 30.

445 Brief zonder datum, SAA, archief 1315, 30, zie ook brief 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Voor een plattegrond van de kamer zie brief d.d. 18 december 1878, SAA, archief 1315, 34.

446 Brief zonder datum, SAA, archief 1315, 30.

447 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30.

zijn knieën tot acht uur voor de schaars brandende kachel 'knus en gezellig bij mijn lampje'.⁴⁴⁸

Bram heeft moeite met de losse zeden in Parijs en geeft aan dat die 'nieuwe losse tijdgeest' op hem geen vat heeft. De 'oud-Hollandsche huiselijkheid en degelijkheid' is meer voor hem.⁴⁴⁹ Bram kan echter soms ook behoorlijk recalcitrant en obstinaat zijn als hij zijn zin niet krijgt.⁴⁵⁰ Verder geeft Bram aan dat er twee manieren zijn om te werken en te studeren: 'jagen naar premies' of studeren en te leren. Dat laatste doet Bram, althans dat zegt hij zelf. Hij is met projecten bezig om een goed plan te maken zonder ornamenten, kleur etc 'om 't oog te bedriegen' en verhoudingen van het gebouw. Hij is het dan ook niet eens met de opmerking van Gosschalk: 'je leert er prentjes maken'. Volgens Vaudremer moet je alles pas opvrolijken met bomen, lucht en dergelijke als je een goed plan kan maken.⁴⁵¹ De opmerkingen van Bram zijn opmerkelijk. Het is toch menig maal dat hij meedoet aan prijsvragen in Nederland en hij ziet daarbij het prijzengeld als een welkome aanvulling op het budget wat hij van zijn vader krijgt. Het 'jagen op premies' zal uiteindelijk aanleiding zijn voor een aanvaring met Vaudremer.

Hij deelt (tijdelijk) een kamer met Chris van Enter.⁴⁵² Ze zijn beide ontevreden over hun te dure kamer en gaan dan ook weer verkassen. De prijzen willen maar niet zakken na het

448 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30. Bram probeert wel steeds wat van zijn kamer te maken, ze 'stelen en gappen en annexeren uit andere kamers dat 't een lust is' en krijgen hulp van de hulpjes. Hij annexeert ook een meubelopslagplaats en ontruimt die als toekomstige logeerkamer voor vader. Hangkasten maakt hij met nijptang en zijn dolkmes. Brief [zonder datum] 1878, SAA, archief 1315, 30. Later schaft hij een hele gereedschapskist aan bij de bank van lening. Normaal kost de kist FF 100, Bram koopt de kist voor FF 25. Bram is dan benieuwd wat vader hiervan vindt. 'Dat zal u verdrieten en een onnoodige uitgaaf noemen maar hoor eens. 't is een koopje'. Zie brief 18 december 1879, SAA, archief 1315, 32. De reactie van vader is onbekend. De uitgave aan de kist is zeker een halve maand huur, en lijkt daarom onverantwoord gezien de terugkerende discussies over geld. Zie ook brief d.d. 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

449 Brief [zonder datum] 1878, SAA, archief 1315, 30: Die standvastigheid wordt ook door zijn vriend Chris opgemerkt, hij zegt dat Bram bij moeilijke ogenblikken 'als een paal' staat en hem dan ook als steun ziet.

450 Illustratief is zijn reactie als hij ontdekt dat zijn kachel niet trekt, omdat de kachelpijp alleen door het dak steekt zonder schoorsteenkap en dit meldt aan de huisbaas. Die wil geen actie ondernemen en Bram wil niet met een open raam blijven zitten midden in de winter. Hij zoekt dan ook naar wraak. Hij gooit eerst een oude broek in de kachelpijp van de salon van de huisbaas, die daardoor geblokkeerd wordt. De huisbaas vraagt dan om een schoorsteenveger. Bram haalt vervolgens de broek eruit voordat de schoorsteenveger langskomt. Hij zet vervolgens een dakraam open waarbij hij het scharnier verwijdt waardoor het dakraam op de binnenplaats valt met beschadiging van het traliewerk van de volière tot gevolg. Tenslotte maakt hij een gaatje in een waterleiding waardoor het cabinet onderloopt van een van de bewoners, waarmee hij in onmin leeft. Bram vindt het zelf 'zeer onkristelijk' maar hij heeft met 'een onbegrijpelijk plezier' zijn verwoestingen aangezien en hij heeft zo gehandeld dat hij zijn 'vingers niet branden kan'. Zijn doel is wel bereikt, zijn huisbaas heeft de nodige reparaties te verrichten. Wellicht toch schuld bewust schrijft hij op de brief: 't is niet zoo heel mooi. U behoeft het niet te lezen.' Brief d.d. 2 december 1879, SAA, archief 1315, 32.

451 Brief d.d. 9 december 1878, SAA, archief 1315, 30.

452 Wie dit is heb ik niet kunnen achterhalen.

einde van de wereldtentoonstelling. Uiteindelijk vinden ze een nieuwe kamer: 'splinternieuw' gemeubileerd en mooi met uitzicht op Jardin du Luxembourg. Vanaf 8 (later 4) januari 1879 is het adres Rue de Médicis 1 en Bram gaat dan 50 francs per maand betalen.⁴⁵³

Vaudremer adviseert hem samen te werken; alleen werken vindt hij 'zeer slecht'. Hij moet zien wat de anderen doen, zonder daarvan een kopie te maken. Hij krijgt hulp van Vaudremer en van een leerling die net zijn diploma van de École des Beaux-Arts heeft ontvangen. Daar leert hij heel wat van.⁴⁵⁴ Het advies van Vaudremer neemt Bram ter harte want hij helpt een vriend aan een opdracht voor de 'Grand Prix'.⁴⁵⁵ Bram zal altijd in positieve bewoordingen spreken over Vaudremer. Wel merkt hij kort na aankomst op dat Vaudremer en Maniglier snel tevreden zijn.⁴⁵⁶ Naar gelang hij langer in Parijs is, vindt hij Vaudremer minder deftig worden en merkt over zichzelf op dat hij nog geen bolleboos is.⁴⁵⁷ Toch meldt hij trots dat Vaudremer en Maniglier op dat moment de beroemdste architect en beeldhouwer zijn.⁴⁵⁸ De opdrachten voor Vaudremer zijn wisselend. Zo schetst hij een hospitaal, een eretrap, een theater ('een Odéon') en een 'orangerie'.⁴⁵⁹ Een korte termijn waarop de opdracht moet worden gemaakt is geen uitzondering. Soms moet het uitgewerkte resultaat binnen anderhalve dag op het atelier worden ingeleverd.⁴⁶⁰ Andere projecten kunnen wel twee maanden duren zoals voor een 'Hôtel des comptes' of een promenade.⁴⁶¹

Wanneer Bram te horen krijgt dat een project bekroond is, is hij daar erg blij mee.⁴⁶² Bram verwacht een uitreiking, maar de bekroning is alleen aangeplakt en hij staat niet in de krant. Hij beschrijft dat in de tweede klasse alleen eerste en tweede 'mention' genoemd worden en alleen de eerste klasse medailles krijgen uitgereikt. Hij wordt dus alleen 'aangeplakt'. Om in de eerste klasse te komen dient een student zes 'mentions' te verzamelen en moet hij alle examens doen. Dat duurt lang en dit verklaart volgens Bram waarom het allemaal zulke oudelui zijn op het atelier.⁴⁶³

Bram werkt niet alleen op het atelier maar ook op de 'Mairie' (gemeentehuis) met toestemming van Vaudremer. Op het atelier is Vaudremer om de andere dag, op de Mairie, waarvan

453 Brief d.d. 9 december 1878, zie ook brieven [zonder datum] 1878 en 22 december 1878, SAA, archief 1315, 30.

454 Brief d.d. 22 december 1878, SAA, archief 1315, 30.

455 Brief d.d. 4 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

456 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30.

457 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30.

458 Brief d.d. 11 juli 1878, SAA, archief 1315, 30.

459 Brief [zonder datum] 1879, SAA, archief 1315, 31, brief d.d. 28 februari 1880, SAA, archief 1315, 33 en brief 18 juli 1880, archief 1315, 33.

460 Brief d.d. 12 februari 1880, SAA, archief 1315, 33.

461 Brief d.d. 28 februari en 10 maart 1880, SAA, archief 1315, 33.

462 Brief [zonder datum] 1879, SAA, archief 1315, 31.

463 Brief d.d. 16 maart 1879, SAA, archief 1315, 31.

hij architect is, blijkbaar iedere dag.⁴⁶⁴ Bram heeft dan meer contact met hem. De 'Mairie' heeft verder als voordeel dat het licht is (het is namelijk met gas verlicht) en Bram af en toe briefpapier mee kan gappen. Daarnaast is er ook tekengereedschap, schoensmeer en zeep waarvan gebruik gemaakt kan worden, en dat is wel zo handig.⁴⁶⁵

De tijd in Parijs maakt Bram steeds zelfbewuster en hij krijgt ook steeds meer een eigen idee waaraan een goed bouwkundig ontwerp moet voldoen, namelijk aan een goed silhouet, goede proporties en een harmonische verdeling van vensters en deuren. Wanneer dat goed is, heb je volgens Bram alleen nog 'richesse' nodig om het gebouw aan te kleden, zoals bij de romaanse en Byzantijnse stijl waar wanden werden beschilderd en bekleed met mozaïeken: 't geheel wordt daar rijk door.'⁴⁶⁶

In de brieven aan zijn vader weet Bram de indruk te wekken dat hij veel vertier links laat liggen. Naar eigen zeggen bezoekt hij af en toe een tentoonstelling, gaat naar de skating (ijsbaan) of laat zich rondrijden met de omnibus.⁴⁶⁷ Soms gaat hij naar de opera.⁴⁶⁸ Naar eigen zeggen bezoekt hij één keer de Folies Bergère. Het theater bezoekt hij niet.⁴⁶⁹ Wel gaat hij op een dagtochtje naar de kathedraal van St. Denis.⁴⁷⁰

⁴⁶⁴ Thomine 2004, pp. 150-151.

⁴⁶⁵ Brief d.d. 6 mei 1879, SAA, archief 1315, 31. Het verklaart in ieder geval waarom er briefpapier aanwezig is van 'Préfecture du département de la Seine. Direction des travaux. Servis d'architecture. Bureau de l'architecte': bijvoorbeeld brief d.d. 9 december 1878, SAA, archief 1315, 30, zie ook diverse brieven, SAA, archief 1315, 31.

⁴⁶⁶ Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 31, voor hele citaat zie Middelkoop 1997a, p. 20.

⁴⁶⁷ Brief d.d. 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Van de skating ring (Rue Blanche) maakt hij diverse plattegronden in zijn schetsboek, zie SAA, archief 1315, 282.

⁴⁶⁸ Brief d.d. 16 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

⁴⁶⁹ Brief d.d. 12 februari 1880, SAA, archief 1315, 33. Tot dan klopt dat: in zijn brief van 10 maart 1880 geeft hij aan met het gehele atelier een theater bezocht te hebben: brief d.d. 10 maart 1880, SAA, archief 1315, 33. In een brief aan Pé wordt de indruk gewekt dat hij vaker naar de Folies Bergère gaat: brief d.d. 18 december 1878, SAA, archief 1315, 34.

⁴⁷⁰ Brief d.d. 10 maart 1880, SAA, archief 1315, 33. Hij wordt regelmatig gevraagd om familie op te vangen en rond te leiden, maar hij heeft er al snel genoeg van steeds familie op sleeptouw te nemen als die in Parijs is. Bram verzucht: 'Hollanders op reis zijn ongelukkige wezens. Ze durven niets te vragen en moeten zich als een klein kind laten helpen.' : brief d.d. [dag onleesbaar] oktober 1878, SAA, archief 1315, 32. De wereldtentoonstelling bezoekt hij wel zeker zo'n vijf keer : brief d.d. 15 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. In de brieven aan Pé lijkt een iets socialere Bram naar voren te komen. Zo gaat hij met een andere Nederlander en een groep Fransen naar een grote kermis en leggen ze zelfs een wedje waarmee hij FF 6 verdient: brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 34. In het gezelschap zit een andere Nederlander: Chris Hooft. Wie hij is blijft onbekend. Vaak gaat Bram met zijn landgenoten uit eten; drinken samen koffie, gaan ze naar een café, spelen een spelletje en ook bezoeken ze concerten, de skating-ring of de Folies Bergère: brief d.d. 18 december 1878, SAA, archief 1315, 34. Hoe anders gaat het bij Louis H. Sullivan die de hele stad in zich op lijkt te willen nemen. Hij bestudeert monumenten, bezoekt urenlang musea, gaat regelmatig naar de mis in

Zijn talenkennis weet hij ook aan te scherpen. Hij spreekt Duits met zijn huishoudster en de crèmerie-houdster (beiden uit de Elzas) en Engels met een Engelsman en een Amerikaan op het atelier, waarmee hij bevriend raakt.⁴⁷¹ De Amerikaan is mogelijk Louis A. Sonrel (1857) die later naar Boston zal vertrekken.⁴⁷² Sonrel zal Bram diverse brieven sturen.⁴⁷³ Sonrel gaat in Boston in de praktijk van H.H. Richardson (1838-1886) aan de slag.⁴⁷⁴ Het werk van Richardson zal bij het bezoek van Salm aan Amerika in de belangstelling staan. Salm heeft meer Amerikaanse vrienden want hij noemt ook William Whidden (1857-1925) zijn 'beste vriend'.⁴⁷⁵ Voor zijn vertrek geven ze een afscheidsfeestje op het atelier en 's avonds is Salm zijn gast bij een afscheidsdiner. Salm geeft aan dat Whidden hem veel helpt.⁴⁷⁶ Maar dat is niet de enige hulp die hij krijgt. Blijkbaar gaat hij om met een groep van zo'n vijf Amerikanen die hem eveneens helpen. Hij vindt ze allemaal 'veel knapper' dan dat hij is.⁴⁷⁷

Twee jaren verder met zijn studie merkt Bram op dat hij aan het eind van de dag te moe is om nog wat te doen, behoudens een half uur naar huis te wandelen. Hij maakt lange dagen op het atelier en brengt 's-avonds nog uren in de bibliotheek van de   cole des Beaux-Arts door.

de Notre Dame: Sullivan z.j., p. 239. Ook maakt Bram vervelende dingen mee. Zo wordt het hem door een politieagent verboden te schetsen zonder toestemming van de commissaris en zijn spullen worden dan ook in beslag genomen. Gevat vraagt hij of het wel of het wel toegestaan is uit zijn hoofd te schetsen: brief d.d. 29 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Verder wordt hij ook op een avondwandeling overvallen maar Bram weet zich los te rukken en van de belagers te ontkomen: brief d.d. 29 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Aan P   schrijft hij over een voorval met een doodgeschoten meisje voor zijn deur. Vervolgens is hij een half uur met zijn geladen revolver aan het zoeken geweest. Salm dringt er bij P   op aan het voorval verder met niemand te bespreken: brief dd. 22 april [zonder jaar], SAA, archief 1315, 34. Dit voorval lijkt onwaarschijnlijk: Bram besprak immers alles met zijn vader. De vraag komt dan op waarom hij nou juist dit zou willen verzwijgen. Daarnaast kan de auteur zich niet goed voorstellen dat Bram een geladen revolver in bezit had. Het komt nergens anders naar voren en is nogal out-of-character.

471 Brief d.d. 18 mei 1878, SAA, archief 1315, 30 en brief d.d. 19 mei 1878, SAA, archief 1315, 34. De Engelse vriend is John Bullock: zie brief 31 mei 1880, SAA, archief 1315, 35 en kaart d.d. 4 november 1883, SAA, archief 1315, 39. Bullock komt echter niet voor op de lijst van leerlingen van Vaudremer: Thomine 2004, pp. 334-342. Zijn Engels verbetert hij ook via een Engelse dame die hij in de crèmerie leert kennen. Hij vraagt dan ook aan vader zijn Engelse cursusboekjes op te sturen: brief d.d. 16 maart 1879, SAA, archief 1315, 31.

472 Kaart d.d. 31 augustus 1882, SAA, archief 1315, 39. Sonrel komt in hetzelfde jaar aan als Salm en zij zijn even oud: Thomine 2004, p. 341. Zie ook De Penanrun, Roux en Delaire 1895, p. 21.

473 Zie brief d.d. 3 maart 1879, SAA, archief 1315, 31, brief d.d. 14 juli 1879, SAA, archief 1315, 35 en brief d.d. 22 maart 1880, SAA, archief 1315, 35. In de laatste brief klaagt Sonrel dat Salm niet terugschrijft.

474 Brief d.d. 22 maart 1880, SAA, archief 1315, 35.

475 Whidden kwam, net als Sonrel en Salm in 1878 aan, zie De Penanrun, Roux en Delaire 1895, p. 21 en Thomine 2004, p. 342.

476 Brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

477 Brief 12 februari 1880, SAA, archief 1315, 33.

Landgenoten zegt hij niet meer te zien en hij komt dan ook tot de constatering: 'uitspanningen zijn er eigenlijk niet.'⁴⁷⁸ Dit beeld contrasteert met dat van twee jaar daarvoor: toen had hij immers nog regelmatig contact met zijn landgenoten.⁴⁷⁹

De laatste maanden van zijn verblijf in Parijs probeert hij nog zoveel mogelijk interessante dingen te zien. Hij regelt dan ook diverse toestemmingen bij de lokale autoriteiten.⁴⁸⁰ Ook wil hij proberen om nog een tochtje naar Brussel te maken en probeert zijn vader over te halen om daar heen te komen, samen met Pé, zodat ze elkaar kunnen zien. Daarnaast geeft hij opnieuw aan nog te willen profiteren van een langer verblijf in Parijs. Als hij eenmaal terug is in Holland 'is 't uit met de leertijd' en zal hij niet meer zo snel in Parijs komen.⁴⁸¹ Uit de brief valt op te maken dat vader bij hem heeft aangedrongen om terug te keren: hij heeft immers in het verleden ook te lang gewacht om een volgende stap te zetten. Bram erkent dat hij een jaar eerder zijn examen voor de hbs had kunnen doen, mogelijk alleen zich had kunnen verdiepen in constructietekeningen en vervolgens naar Parijs had kunnen gaan, zo'n twee en een half jaar eerder dan nu het geval is. 'Enfin', concludeert hij, 'verloren tijd is verloren.' Dat heeft hij proberen in te halen door flink te werken en zijn best te doen.⁴⁸²

Hij waardeert het zeer dat zijn vader naar Parijs komt voor de wereldtentoonstelling.⁴⁸³ Vader Salm bezoekt Parijs met G.F. Westerman.⁴⁸⁴ Bij het bezoek is ook familie aanwezig en dat vindt Bram vervelend, omdat ze nooit eens vrijuit kunnen spreken. Ze bezoeken samen onder meer Trocadero.⁴⁸⁵ Blijkbaar is Westerman vaker in Parijs want Bram spreekt ook later zelfstandig af met G.F. Westerman en A.G.M. Caramelli, daarop geattendeerd door zijn vader.⁴⁸⁶ Daarnaast onderhoudt Bram een correspondentie met G.F. Westerman vanuit

478 Brief d.d. 21 januari en 12 februari 1880, SAA, archief 1315, 33.

479 Brief d.d. 18 december 1878, SAA, archief 1315, 34.

480 Brief d.d. 19 [onleesbaar] 1880, SAA, archief 1315, 33 zie ook brief d.d. 14 oktober 1880, SAA, archief 1315, 34 en brief 21 oktober 1880, SAA, archief 1315, 34.

481 Brief d.d. 6 juni 1880, SAA, archief 1315, 33.

482 Brief d.d. 6 juni 1880, SAA, archief 1315, 33.

483 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30, zie ook brief d.d. 18 december 1879, SAA, archief 1315, 32.

484 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30.

485 Brief [zonder datum] oktober 1879, SAA, archief 1315, 32. De verhouding vader zoon blijft lang getroebleerd door de relatie van Bram met Pé. Allengs lijkt vader wel positiever te worden over Pé: brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30. Het blijft Bram dwars zitten dat vader zo afstandelijk doet tegen zijn toekomstige verloofde: brief d.d. 1 januari 1879, SAA, archief 1315, 31. De lucht lijkt te klaren vanaf 28 augustus 1879 wanneer Pé en Bram zijn verloofd: Verlovingskaart en brieven 25 en 26 augustus 1879, SAA, archief 1315, 31. Maar de spanning komt nog regelmatig terug. Zo vindt Bram het 'jammer' dat vader nooit eens naar Pé informeert: bijvoorbeeld brief d.d. 9 november en 3 december 1880, SAA, archief 1315, 33. Vader lijkt Pé vooral 'oud' en 'ernstig' te vinden. Daarbij speelt ook mee dat Pé geen geld heeft: brief d.d. 3 december 1880, SAA, archief 1315, 33.

486 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30. A.G.M. Caramelli is eigenaar van kunsthandel Buffa en

Parijs.⁴⁸⁷ Het bezoek van vader grijpt Bram meteen aan door hem te verzoeken of hij wat van Schinkel mee kan brengen, 'Die is hier onbekend', merkt hij op.⁴⁸⁸ Voor zijn verjaardag krijgt Bram van vader Bart echter een 'werkje' van Viollet-le-Duc.⁴⁸⁹

Na de zomervakantie en terug in Parijs zet hij twee maanden geen voet in de École des Beaux-Arts. Hij probeert wel te studeren maar tekenen gaat niet, hij kan namelijk niet zitten.⁴⁹⁰ Na terugkeer op het atelier is zijn goede plek overgenomen door de buurman en er zijn maar acht goede plekken. Bram heeft dan als 'No 32' een 'heel donker hoekje' verlicht door een kaars. Omdat hij met zijn ogen 'niet goed tegen dat geflikker' kan, werkt hij dan maar thuis.⁴⁹¹ In het nieuwe jaar trekt Bram, per 8 januari 1880, naar een nieuwe kamer (Rue Gay-Lussac 66, drie maanden voor FF 112, 50).⁴⁹² De goedkopere kamerhuur van FF 37, 50 per maand is een verlichting van de vaste uitgaven. De verhuizing brengt echter weer extra kosten met zich mee, waarvoor hij een beroep op vader doet.⁴⁹³

samen met onder meer G. F. Westerman oprichter van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM) in 1872.

487 Brief d.d. 13 september 1879, SAA, archief 1315, 32.

488 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30.

489 Brief d.d. 25 maart 1878, SAA, archief 1315, 24.

490 Brief [dag onleesbaar] oktober 1879, SAA, archief 1315, 32 en brief [zonder datum], oktober 1879, archief 1315, 32. Bram gaat in de zomer van 1879 terug naar Amsterdam en keert terug in Parijs rond 10 september 1879: briefkaart 12 september 1879, SAA, archief 1315, 32, zie ook brief 13 september 1879, SAA, archief 1315, 32. Kort na terugkeer krijgt hij last van een abces in de lies en ondergaat zelfs een kleine operatie. Hij moet daardoor zeker enig tijd op zijn kamer doorbrengen en wordt verzorgd door zijn buurvrouw, toevallig een ziekenverzorger. Het hele herstel duurt zeker twee en een halve week tot drie weken. Hij probeert het te verzwijgen voor zijn ouders maar die krijgen het toch te horen via zijn verloofde Pé: brief 15 oktober 1879, zie ook brief 5 oktober 1879, brief 21 oktober 1879, brief [zonder datum] 1879 en aantekeningen, alle: SAA, archief 1315, 32. Mogelijk is het een liesbreuk. Vader laat Bram weten dat hij naar Parijs komt zodra dat mogelijk is, maar mocht Bram herstellen dan stelt Bart liever de reis uit: brief d.d. 6 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32. Het is een moeilijke tijd voor Bram. In zijn brieven klinkt heimwee door naar zijn vader. Bram zou zo graag willen dat zijn vader eens langskomt: brief 13 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32 en Brief [zonder datum] oktober 1879, SAA, archief 1315, 32. Hoewel Bram uitkijkt naar de mogelijke komst van zijn vader verandert hij later toch van gedachte. Hij probeert de reis van zijn vader te voorkomen door aan te bieden na zijn herstel naar Amsterdam te komen en bij voorkeur met oudjaar, want dan is Pé jarig. Dat is een kostbare aangelegenheid. Ter illustratie: een retour reis Parijs-Amsterdam is FF 125, zijn kamerhuur is FF 40 per maand. Brief d.d. [dag onleesbaar] oktober 1879, SAA, archief 1315, 32.

491 Brief d.d. 2 december 1879, SAA, archief 1315, 32.

492 Brief d.d. 5 december 1879, SAA, archief 1315, 32. Voor tekening van kamer zie brief d.d. 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

493 Brief d.d. 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Overigens meldt hij over dezelfde kamer enkele maanden later dat de huur FF 330 per jaar is met FF 12 per maand voor de conciërge: brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief, 1315, 33.

Hoewel Vaudremer snel tevreden lijkt te zijn geeft hij niet snel complimenten. Als dan ook een collega van Vaudremer, Gustave-Laurent Raulin (1831-1910), met wie Vaudremer regelmatig samenwerkt, op het atelier verschijnt en het werk van Salm bewondert, lijkt Vaudremer los te komen. Raulin is 'zeer content' met de tekeningen van Salm en zegt dat ook. Vervolgens beaamt Vaudremer dat door Salm op de schouder te kloppen en hem een 'travailleur' (harde werker) en 'habile' (knap/bekwaam) te noemen.⁴⁹⁴ Omdat iedereen in het atelier het hoort, is Salm dan ook 'zeer trotsch'.⁴⁹⁵ Na zijn vertrek uit Parijs zal Bram met Vaudremer en Maniglier blijven corresponderen.⁴⁹⁶

3.3.6. Financiën in Parijs

Bram houdt ook in Parijs een redelijk gedetailleerde boekhouding bij.⁴⁹⁷ In de maand mei 1878 (8 tot 31 mei) geeft hij FF 478,97 uit. De grootste onkostenposten zijn eten (FF 91,15), contributie en abonnementen (FF 88,10), kamerhuur (FF 72) en leergeld (FF 70). In de maand juni geeft hij FF 385,15 uit. Ook hier zijn de grootste onkostenposten eten (FF 106,90), leergeld (FF 70) en kamerhuur (FF 35). Die maand geeft hij ook veel uit aan luxe platen, plattegronden en foto's (FF 42). Na een correctie voor geneesmiddelen constateert hij dat hij FF 80,82 minder heeft uitgegeven. De boekhouding gebruikt hij als een verantwoording aan zijn vader.⁴⁹⁸ Ter vergelijking: een Franse franc is dan zo'n 48 Nederlandse cent waard.⁴⁹⁹

Niet zonder zelfspot noemt hij zich de 'minister van Financiën' als hij verantwoording aflegt.⁵⁰⁰ Uit gegevens van enkele dagen in oktober geeft Bram zo'n FF 22 per dag uit aan uitgaven zoals eten, drinken en de krant. Zelf noemt hij het dure dagen door onverwachte uitgaven.⁵⁰¹ Uit een eerste begroting had Bram berekend dat hij minimaal FF 223 nodig heeft per maand en daar is nog niet eens bij inbegrepen alle extra's zoals tekenbehoeften, fooien, theater, omnibus etc.⁵⁰²

494 Brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Salm schrijft in zijn brief over 'Mr. Rallin'. Het gaat hier zeker om Gustave-Laurent Raulin (1831-1910) die inderdaad regelmatig met Vaudremer samenwerkt en aan wie Vaudremer in 1881 zijn atelier zou overdragen: Thomine 2004, p. 331.

495 Brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

496 Zie onder meer brief d.d. 17 januari 1885, SAA, archief 1315, 39 en brief d.d. 18 januari 1885, SAA, archief 1315, 39.

497 De crèmerie-houdster, waar hij in het begin regelmatig goedkoop eet, merkt op dat hij, in vergelijking met anderen, zo zuinig leeft. Mensen om hem heen houden hem voor een 'knijpert'. Zelf wil Bram vooral niet gierig overkomen. Toch meent Bram dat hij 'veel te duur geleefd' heeft. Zie brief d.d. 19 mei 1878, SAA, archief 1315, 34.

498 Aantekeningen SAA, archief 1315, 30. Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30. Zie ook brief d.d. 11 juni 1878, SAA, archief 1315, 30.

499 <http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html> (geraadpleegd 30 december 2018). De berekening lijkt over een te stemmen met de herinneringen van andere 'Parijsgangers', zie Arnoldussen 2002, p. 77. In dat boek ontbreken overigens A. Salm GBzn en Hugo A. C. Poortman.

500 Brief d.d. 15 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32.

501 Brief d.d. 15 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32.

502 Brief d.d. 15 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Ondanks het fanatieke boekhouden is Bram toch ook

Bram lijkt een constante aandacht te hebben voor de uitgaven en is elke keer verbaasd hoe duur alles is.⁵⁰³ De constante zorg om geld leidt soms tot lastige afwegingen voor Bram. Zo is er op 6 juli 1878 een feest op het atelier van Vaudremer, kosten FF 11, en Bram weet niet of hij er heen moet gaan.⁵⁰⁴ Maar of hij gaat of niet, hij wordt wel geacht mee te betalen.⁵⁰⁵ Een jaar later is het FF 20 en maakt Bram zich weer druk. Daarnaast is er een extra besteding van FF 40 voor een roei- en zwemuitje naar Bougival.⁵⁰⁶ Het uitje slaat hij over maar vanwege de sociale druk zal hij wel mee moeten doen aan het diner. Hij verwijst naar de 'groenproef' op het bureau van vader, anders 'is je aanwezigheid op 't atelier als een hel'. Het jaar daarvoor had Vaudremer naar zijn afwezigheid geïnformeerd bij het diner en zo waren ze toch een beetje op verkeerde voet begonnen.⁵⁰⁷

3.3.7. Reis naar Italië en vertrek naar huis

In het voorjaar van 1880 maakt A. Salm met zijn landgenoot Hugo A.C. Poortman (1858-1953) een reis van twee weken naar Italië, comfortabel georganiseerd door 'Thomas Cook & Son', zoals te doen gebruikelijk in die tijd.⁵⁰⁸ Het reisgezelschap bestaat in Parijs uit een Amerikaan,

weleens frivool: tijdens een uitje wint hij FF 5 met wedden en gaat naar de kermis. Dit vertelt hij wijselijk niet aan zijn vader maar wel aan Pé: brief [zonder datum] SAA, archief 1315, 34.

503 Hij voelt zich menigmaal ook gewoon afgezet: brief d.d. 18 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Soms heeft hij ook domme pech: zijn laarzen verdwijnen door een dronken schoenmaker die ze doorverkoopt en zijn paraplu verbrandt bij de kachel: brief d.d. 18 december 1879, SAA, archief 1315, 32. Dat zijn dan weer extra uitgaven. Bram ziet vaak de bodem van zijn portemonnee want een verzoek aan zijn vader om geld te zenden komt meer dan regelmatig voor, tot aan de laatste maand in Parijs toe. Zie brief d.d. 3 februari 1879, SAA, archief 1315, 31, zie ook brief d.d. 24 september 1879, SAA, archief 1315, 32, brief 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33 en brief 3 december 1880, archief 1315, 33. Bram laat ook niet na om rekeningen naar zijn vader te sturen: brief d.d. 15 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32. Vader stuurt regelmatig geld, dat dan ook zeer welkom is. Soms wil er ook weleens geld in de post verdwijnen: brief d.d. 7 maart 1880 en brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 33: of vader Salm heeft het geld vergeten in de enveloppe te doen, aldus de suggestie van A. Salm.

504 Brief [zonder datum], SAA, archief 1315, 30. Voor uitnodiging zie brief d.d. 21 juni 1878, SAA, archief 1315, 35.

505 Brief d.d. 15 juni 1878, SAA, 1315, 30.

506 Voor uitnodiging zie brief d.d. 23 juni 1879, SAA, archief 1315, 35. Er werden wel meer uitjes georganiseerd zoals naar de bossen van Fontainebleau, brief d.d. 24 september 1879, SAA, Archief 1315, 35. Het is onduidelijk of Salm hier naar meeding.

507 Brief [zonder datum] 1879, SAA, archief 1315, 31. Uiteindelijk is de grootste ramp die hem overkomt dat hij een keer gerold wordt bij het uitgaan. Het kost hem de grootst mogelijke moeite om het aan zijn vader te melden omdat het hem veel verdriet doet. Zijn vader stuurt extra geld om de klap op te vangen: brieven d.d. 7 september en 8 september 1880, SAA, archief 1315, 33.

508 Bram Salm maakt een reisverslag dat niet compleet lijkt te zijn: beschreven is de reis per trein van Parijs

een Fransman, twee Belgen alsmede Salm en Poortman.⁵⁰⁹ Op woensdag 12 mei 1880 vertrekt hij met de trein naar Turijn. Daar bezoekt hij de stad en maakt wat tekeningen van architectonische elementen in zijn reisverslag. Vervolgens naar Verona, waar hij 14 mei aankomt om diezelfde avond door te reizen naar Venetië.⁵¹⁰ Na Venetië gaat de reis via Padua naar Milaan, waar hij de kathedraal bezoekt. Na een bezoek aan het Comomeer en het Lago Maggiore gaat hij weer naar Milaan om vervolgens naar Parijs terug te keren.⁵¹¹ Zelf noemt hij het een 'prachtige & nuttige' reis. Als dank koopt hij een souvenir voor zijn vader voor de goedheid om hem die reis te laten maken.⁵¹²

Na terugkeer uit Italië neemt hij zich voor om de resterende tijd voornamelijk voor zichzelf te werken en een collectie tekeningen te maken 'om te bewaren.' Daarnaast wil hij eens onder vrienden werken en gaat dan ook zo'n twee weken voor de patroon van Hugo Poortman als tekenaar aan de slag, een 'architecte-paysagiste' zoals Bram hem omschrijft. Het is Édouard André (1840-1911), een beroemde Franse tuinontwerper.⁵¹³ Hier was Hugo A.C. Poortman in 1880 begonnen als tekenaar. Poortman zou zich in korte tijd opwerken tot chef de bureau. Poortman zou na een avontuurlijke expeditie naar Zuid-Amerika in Parijs terugkeren en enkele prestigieuze opdrachten vervullen voor Édouard André. Vervolgens kreeg hij in 1887 de mogelijkheid om een ontwerp van André uit te voeren in Nederland (Kasteel Weldam in Goor, het landgoed van W.C.Ph.O. Graaf van Aldenburg Bentinck). Dit leidt tot vele

naar Turijn en een deel van de stad Turijn: Reisverslag d.d. 6 juni 1880, SAA, archief 1315, 33. Het reisverslag wordt naar verloofde Pé gezonden, die het vervolgens ter lezing doorstuurt naar vader Salm: brief d.d. 12 juni 1880, SAA, archief 1315, 33. Uit die periode dateren ook twee schetsboeken met diverse Italiaanse gebouwen, zie SAA, archief 1315, 280 en 283. Het schetsboek van 280 wordt in ca. 1878 geplaatst, maar dat is mogelijk onjuist. De tekeningen in het schetsboek zoals een plattegrond van Palazzo Soloro del Borgo in Turijn, een deel van een gevel van Porto di Rialto, een schets van de camino nella Sala "dei Siarlatti" de gevel van de S. Salvatore, en een aangezicht van S. Zaccaria in Venetië komen overeen met de plaatsen die Salm op deze reis bezoekt. Het schetsboek van 283 wordt wel terecht in 1880 geplaatst. Bij het bezoek van Salm is Italië al negentien jaar een eenheidsstaat (1861)

509 Reisverslag d.d. 6 juni 1880, SAA, archief 1315, 33. Hugo Poortman zou zich weer melden bij het overlijden van A. Salm en zich een goede studievriend noemen van A. Salm, zij hadden na Parijs door omstandigheden het contact met elkaar verloren en waren elkaar niet meer tegengekomen: zie brief d.d. 20 juni 1915, SAA, archief 1315, 58. Dat is toch opmerkelijk te noemen gezien beider carrières: zij hadden elkaar goed kunnen helpen gezien de clientèle die beiden bedienden. Op 6 mei 1880, enkele dagen voor vertrek, maakt Salm te St. Cloud een portret van Hugo Poortman liggend in het gras onder bomen. Een dergelijke tekening maakt hij ook van A. van der Elst. Zie SAA, archief 1315, 283.

510 Briefkaart [zonder datum/onleesbaar] mei 1880, SAA, archief 1315, 33 en briefkaart 14 mei 1880, SAA, archief 1315, 33.

511 Brief [zonder datum], Mei 1880, SAA, archief 1315, 33.

512 Brief [zonder datum], Mei 1880, SAA, archief 1315, 33.

513 Voor een achtergrond over Édouard André zie F. André en S. de Courtois (ed.), *Édouard André (1840-1911). Un paysagiste botaniste sur les chemins du monde*, Besançon/Parijs 2001.

opdrachten voor de Nederlandse aristocratie. Hierdoor wordt Poortman een van de belangrijkste Nederlandse tuinarchitecten in de periode eind negentiende begin twintigste eeuw.⁵¹⁴ Door de samenwerking van Salm met Poortman en André krijgt Salm mogelijk voldoende ervaring en inzicht in de relatie tussen landhuizen en de omliggende tuinen. Dit zal hem zeker hebben geholpen met zijn latere ontwerp opdrachten voor de diverse landhuizen en in zijn samenwerking met L.A. Springer (1855-1940) die vele van die tuinen zou gaan ontwerpen. Opmerkelijk is te noemen, gezien de clientèle die Salm en Poortman later in hun carrière bedienden, dat zij elkaar niet meer zijn tegengekomen dan wel hebben opgezocht. Ze hadden immers in Parijs en met de reis naar Italië toch een band gekregen. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat Salm een sterk netwerk rond Amsterdam en Hilversum had en Poortman voornamelijk de adel in het oosten van het land bediende.⁵¹⁵ Blijkbaar was hierin geen overlap.

Voor André tekent Bram Salm een villa, te bouwen in Monaco, en een monumentale trap voor een gebouw in Monte Carlo. Daarnaast tekent hij ontwerpen voor een ijzeren hek, een orangerie, een tuinhuisje en een wachthuisje voor een bewaker in een park toebehorende aan de Rothschilds.⁵¹⁶ Hij overweegt als vrijwilliger te werken maar wil een deel van zijn boeken afbetalen. Hij vraagt dan ook een salaris. Maar omdat Bram nooit eerder heeft gewerkt, wordt hij onder dezelfde voorwaarden aangenomen als Poortman: FF 5 per dag van acht tot acht.⁵¹⁷ Op zijn laatste dag, 17 juli 1880 geeft André aan dat hij 'zeer tevreden' is en weet Salm zijn totale beloning voor 11 dagen te verhogen van FF 55 naar FF 80 en een toezegging te krijgen dat hij in de toekomst meer zal verdienen (FF 1, 50 per uur). Salm is hierover opgetogen en gebruikt zijn eerst verdiende geld om zijn boeken af te betalen.⁵¹⁸ Later dat jaar informeert André naar Salm en mag hij opnieuw voor hem komen werken. Hij krijgt zelfs de voorkeur boven iemand die een diploma heeft van de École des Beaux-Arts. Salm doet dat naast zijn studie. Meestal is hij van zeven tot elf op het bureau van André en de rest van de dag op het atelier van Vaudremer. Soms werkt hij een hele dag op het bureau. Hij krijgt FF 2 per uur en gebruikt het geld om zijn schulden af te betalen.⁵¹⁹

514 Zijlstra 1986, p. 173. Zie ook <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/poortman> en <http://www.wieiswienoverijssel.nl/zoekresultaten/p2/304-hugo-poortman>, geraadpleegd 1 oktober 2017.

515 Zijlstra 1986, p. 174.

516 Brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief 1315, 33. Mogelijk is dit Parc de Laversine (nabij Chantilly, Parijs) in opdracht van Baron A. de Rothschild. Hiervoor gaat Poortman in 1885, na zijn terugkeer uit Zuid-Amerika, aan de slag: <http://www.wieiswienoverijssel.nl/zoekresultaten/p2/304-hugo-poortman>, geraadpleegd 1 oktober 2017.

517 Brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief 1315, 33.

518 Brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief 1315, 33.

519 Onder meer voor kleding en boeken: zie brief d.d. 9 november 1880, SAA, archief 1315, 33.

Ook in zijn laatste periode voor Vaudremer maakt hij lange dagen.⁵²⁰ Op verzoek van G.F. Westerman informeert Salm bij Maniglier naar een te maken beeld. Salm spreekt de hoop uit dat Maniglier de opdracht krijgt omdat Maniglier altijd goed voor hem is geweest.⁵²¹

Daarnaast meldt hij trots dat zijn eerste grote opdracht geaccepteerd is: een project voor de marquis de Jaucourt op Château de Presle (Seine-et-Marne), een huis gelijkend op een Italiaanse villa. Hij heeft er in de avonduren aan gewerkt, zo'n 31 uur. Hij krijgt er FF 65 voor en een bedankbriefje van de patroon. Salm realiseert zich dat de patroon de tekening voor FF 300 à FF 500 kan doorverkopen, zeker omdat de marquis zeer rijk is. Salm zelf geeft aan dat hij het alleen voor de eer doet.⁵²² Daarbij heeft hij veel zin om met zijn vader te gaan werken en hij wil de concurrentie dan ook de 'broek opbinden!' Hij met nieuwe ideeën, verse indrukken en een goede wil en vader met de ervaring. Met die combinatie zal het 'wagentje rijden', 'een ieder voorbij dat het een lust is om te zien!'⁵²³

In augustus maakt hij een trip naar Nederland. Hij reist eerst naar Brussel om de stad te zien en het dan in aanbouw zijnde Paleis van Justitie (1883, J. Poelaert (1817-1879)) alsmede het beursgebouw (1873, L.P. Suys (1823-1887)). Vervolgens slaapt hij in Antwerpen om dan door te reizen naar Arnhem waar hij Pé zal zien en een werk van vader zal bekijken om vervolgens door te reizen naar Zwolle.⁵²⁴ Vanuit Zwolle keert hij terug naar Parijs voor de laatste loodjes van zijn studie.

Eind november treft hij voorbereidingen voor zijn definitieve terugkeer. Zo worden zijn spullen vooruitgestuurd.⁵²⁵ Uiteindelijk verlaat hij op 30 december 1880 Parijs. Hij neemt

520 Hij staat om zes uur op, is om acht uur op het atelier, luncht om half twaalf, dineert om half zeven en gaat om acht uur weer naar huis. In zijn vrije tijd is hij 'moedeloos': hij kijkt tegen een 'brievenschuld' aan die hij nog moet wegwerken: brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief 1315, 33.

521 Brief 1 september 1880, SAA, archief 1315, 33: het is een opdracht voor een fronton voor het Aquarium met een Neptunusbeeld.

522 Brief d.d. 7 september 1880, SAA, archief 1315, 33. Het dorp Presles heet thans Presles-en-Brie. Het kasteel zelf, dat door de familie Jaucourt tussen 1911 en 1914 werd verkocht, is in 1959 verwoest. Zie <https://fr.wikipedia.org/wiki/Presles-en-Brie> (geraadpleegd 1 oktober 2017). Gezien de afmetingen van het ontwerp (4x18,5x15 meter) zal het om een bijgebouw gaan. Van Vaudremer is geen ontwerp bekend in Presles of voor de familie Jaucourt: Thomine 2004.

523 Brief d.d. 7 september 880, SAA, archief 1315, 33.

524 Reisschema d.d. 14 september 1880, SAA, archief 1315, 33, zie ook brieven 1 en 8 september 1880, SAA, archief 1315, 33. Voor onkosten periode 13 tot en met 16 augustus 1880, de reis naar Parijs, zie schetsboek, SAA, archief 1315, 284. Daarin ook opgenomen een schets die sterk lijkt op de voorgevel van de Keizersgrachtkerk (gebouwd 1887-1888 met vader) en een schets van de gevel voor de woning van Nienhuys (1888-1890). Verder staan in dit schetsboek diverse gevelopstanden, voluten, pilaren en kapitelen.

525 Hij stuurt voor FF 822,90 aan goederen waarvan FF 773,90 aan boeken, brochures en aquarellen: kopie declaratie behorende bij brief d.d. 23 november 1880, SAA, archief 1315, 33. In het kader van de opruiming van zijn Parijse woning verkoopt hij zo'n FF 1800 aan goederen, neemt zelf nog FF 375 aan goederen mee en laat FF 200 aan goederen achter. Hij lijkt de dagen af te tellen: hij staat te popelen om te beginnen. Het

afscheid van alles en iedereen. Verwachtingvol kijkt hij naar de toekomst en de mogelijkheid om met zijn vader in het bureau te werken. Toch is er ook het besef dat hij niet snel meer naar Parijs terug zal keren.⁵²⁶ Hij rijdt met de trein van Parijs naar Utrecht om daar Pé op te halen, om vervolgens samen naar Amsterdam te reizen en daar zowel haar verjaardag als oudejaarsdag te vieren.⁵²⁷

De briefwisseling tussen vader en zoon geeft blijk van zorgzaamheid en aanhankelijkheid tussen Bart en Bram.⁵²⁸ Bram ontwikkelt zich van aanhankelijk kind naar een zelfstandige man. Onmiskenbaar vinden we daar de hand in van vader, hoewel hij het niet kan laten zich met diverse aspecten van het leven van zijn zoon te bemoeien. Stap voor stap wordt hij voorbereid op een zelfstandig bestaan als vrij beroepsbeoefenaar.

3.4. Prijsvragen

De prijsvragen van de vakverenigingen hebben voor de beginnende architecten vooral een didactische functie: de ontwerpen worden vaak niet uitgevoerd. Daarnaast is het prijzengeld en de publiciteit interessant.⁵²⁹ Ook Bram Salm doet mee met de prijsvragen, daartoe al vroeg gemaand door zijn vader.⁵³⁰ Bart stelt Bram de vraag hoe hij denkt over 'het inzenden of meewerken aan prijsvragen en tentoonstellingen'. Hij merkt op af en toe wat in te zenden om de 'naam te onderhouden'.⁵³¹ Zijn vader stuurt vervolgens prijsvragen door van Architectura et Amicitia en de Maatschappij met het advies mee te dingen.⁵³² Dat doet Bram dan ook en hij blijkt daarin redelijk succesvol te zijn.

Bram Salm wordt in 1877 lid van genootschap Architectura et Amicitia, het jaar dat hij in Zwolle zijn opleiding afsluit. In het verenigingsjaar 1876/77 doet Bram mee aan een prijsvraag voor een ontwerp van een buffet in een groot café (inkt en kleur) onder het motto 'alle begin

brengt hem iedere dag nader tot het tijdstip dat zijn 'dromen over toekomst en toekomstig geluk zullen werkelijkheid worden': brief d.d. 23 november 1880, SAA, archief 1315, 33. Toch lopen die laatste dagen de spanningen met vader nog op over het voorgenomen huwelijk met Pé. Blijkbaar wil vader hem eerst aan het werk hebben om dan in de toekomst ooit een keer te trouwen. Het doet Bram verzuchten dat hij beter in Parijs kan blijven en leven als eenvoudig tekenaar voor FF 20 per dag. Hij is dan ook liever meteen 'gelukkig' dan van jaar tot jaar gaan zitten wachten op een huisje en een huwelijk. Zie brief d.d. 3 december 1880, SAA, archief 1315, 33. Voor zover vader nog de hoop had dat Bram zich zou schikken naar zijn wensen is dat met dat voornemen afgelopen: als Bram terugkeert, trouwt hij met Pé.

526 Brief d.d. 23 december 1880, SAA, archief 1315, 33.

527 Brief d.d. 27 december 1880, SAA, archief 1315, 33.

528 Dit komt in de negentiende-eeuwse correspondentie overigens vaker voor. Zie Mathijssen 2002, p. 207.

529 Keuning en Lansink 1999, p. 18.

530 Brief d.d. 21 juli 1877, SAA, archief 1315, 24.

531 Brief 1 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24.

532 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

is moeielijk'. Hij krijgt een 'accessit' getuigschrift en moet de eerste plaats delen met J.B. Springer (1854-1922).⁵³³ De bekroning doet vader Salm, die op de avond van de uitreiking aanwezig is, veel genoeg. ⁵³⁴ Dat is wel eens anders geweest. Vader had eerder wel waardering voor het werk van zijn zoon maar vindt het 'meer nog een hand van de schilder dan wel van een bouwkundige'.⁵³⁵ Bram had dan ook een goede ontwikkeling doorgemaakt. Verder doet Bram in 1877 ook mee aan de Internationale Tuinbouw-tentoonstelling te Amsterdam met een plantekening voor een buitenplaats. Hij ontvangt daarvoor een diploma.⁵³⁶

Bij de MBB wint Bram in 1878 met het ontwerp voor een afsluiting van een wandelplaats in een grote stad met het motto 't Wapen van Zwolle' een eervolle vermelding. Het is de eerste keer dat hij bij de MBB deelneemt. Het doet hem veel genoeg dat hij vermeld wordt en volgens Bram is dat voor een eerste keer niet slecht.⁵³⁷ Ter voorbereiding vraagt hij dan ook aan zijn vader of hij geen programma heeft van de Maatschappij.⁵³⁸ Het jaar, in 1879, daarop wint hij een getuigschrift met een premie van NLG 50 voor een ontwerp van een gebouw ten dienste van het loodswezen met het motto: 'Recht door zee'.⁵³⁹ Daarnaast ontvangt hij een dankbrief voor een inzending van een schoorsteenmantel voor een bibliotheek voor deelneming aan een internationaal concours waarvoor hij een bronzen medaille ontvangt van de nationale jury.⁵⁴⁰ Onduidelijk is welk concours dit is.

In het verenigingsjaar 1877/78 van genootschap Architectura et Amicitia doet Bram Salm vanuit Zwolle en later uit Parijs mee aan vijf schetsprijsvragen die hij graag wil 'halen'.⁵⁴¹ Met succes, want hij wint er vier.⁵⁴² Als hij te horen krijgt dat hij vier prijzen gewonnen heeft, vraagt hij vervolgens een beetje pesterig aan zijn vader: 'En vadertje bent u nu tevreden' dat 'ik op één na alle prijzen heb'? Daarnaast vraagt hij zich af wat zijn concurrenten dan wel hebben gemaakt hebben: die mogen straks ook de stad gaan verfraaien.⁵⁴³

Alle prijsvragen worden beoordeeld door een jury bestaande uit: P.J.H. Cuypers, I. Gosschalk en P.F. Laarman.⁵⁴⁴ Brams tekentalent is onmiskenbaar. Vooral zijn ontwerp voor een 'monumentale stenen vuurtoren aan ingang grote zeehaven' als academische

533 Getuigschrift met eervolle onderscheiding d.d. 9 januari 1878, SAA, archief 1315, 54A. Zie ook Schilt en Van der Werf 1992, p. 224.

534 Brief d.d. 10 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

535 Brief zonder datum, SAA archief 1315, 24.

536 Een buitenplaats groot 10 hectare, met bestek en begrote kosten. Voor diploma: SAA, archief 1315, 54A.

537 Brief 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Getuigschrift d.d. 22 mei 1878, SAA, archief 1315, 54A. In de jury: H.P. Vogel, J.J.C. de Wijs, I. Gosschalk, P.J. Mouthaan en J.R. de Kruijff.

538 Brief d.d. 11 juni en 29 juni 1878, SAA, archief 1315, 30.

539 Brief 24 juli 1879, SAA, archief 1315, 28. Getuigschrift d.d. 20 mei 1879, SAA, archief 1315, 54A. In de jury: A.J. van Beek, J.A. van der Kloes, F.J. Nieuwenhuis, J. Sanches en J. Olie.

540 Brief d.d. (zonder dag) september 1877, zie ook brief d.d. 26 augustus 1877, SAA, archief 1315, 26.

541 Zie brief d.d. 28 februari 1878, SAA, archief 1315, 23.

542 Schilt en Van der Werf 1992, p. 224; in de jury zitten I. Gosschalk, P.J.H. Cuypers en P.F. Laarman.

543 Brief d.d. 10 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

544 Voor de oorkonden d.d. 7 mei 1879 zie: SAA, archief 1315, 28.

opdracht wekt indruk. Voor de vuurtoren, onder het motto 'Sefurtesen' wint hij als enige inzender een eervol getuigschrift.⁵⁴⁵ Bram wint verder van de zes inzenders een eerste prijs van NLG 15 voor het ontwerp in potlood en kleur voor de 'limonadière in een park' onder het motto: 'eene verzameling van hout, kalk en steen is niet altijd een gebouw'.⁵⁴⁶ Bram vindt de kleur vrij hard omdat hij vooral 's-avond tekende. Hij verzoekt zijn vader dan ook niet hard te oordelen.⁵⁴⁷

Daarnaast wint hij van de vier inzendingen de eerste prijs van NLG 10, voor 'eene vrijstaande drinkfontein' onder het motto: 'pusch (a)'. De ontwerpopdracht voor een 'vrijstaand drinkfontein op plein' in potlood kent vier inzenders en Bram wint de eerste prijs met NLG 10. Tenslotte neemt Bram deel aan het ontwerp voor de 'kleine bibliotheek met bovenlicht voor kunstliefhebber' met het motto: 'Mijn Elysium' in inkt en kleur. Hier zijn slechts twee inzenders en Bram krijgt een accessit getuigschrift.⁵⁴⁸

Alleen de schets voor een 'trapvestibule met hoofdtrap' in inkt wint hij niet, die prijs gaat naar J.B. Springer (NLG 20).⁵⁴⁹ Het ontwerp voor de trap wordt door vader en zoon Salm in de ontwerpfase met elkaar besproken. Volgens vader ziet de trap in kleuren er 'zeer aardig en tekenaardig uit', maar hij heeft wel het advies om er een kleine 'memorie' bij te doen voor de beoordelaars inzake de afwijking van de maten, en te melden dat dit zijn eigen observatie was en de tijd ontbrak om de tekening opnieuw te maken. Zo laat hij zien 'hoe het hoort'.⁵⁵⁰ Bram geeft aan dat de 'de trap in kleur' een van zijn eerste ontwerpen is geweest en dat hij het ontwerp er 'voor curiositeit' bij heeft gedaan: Bram is zeer benieuwd wat het verslag er over te zeggen heeft.⁵⁵¹ Een eerder ontwerp van een trap wil hij ook insturen.⁵⁵²

Hij heeft het ontwerp ook aan Van Roosmalen laten zien die daar 'zeer mee ingenomen was'. Het definitieve resultaat laat Bram echter niet zien en hij geeft aan hem verder niet geraadpleegd te hebben omdat Van Roosmalen zo'n 'trap noch (sic) nooit in werkelijkheid gezien heeft' en hij 'bekrompen in zijn ideeën is'. Daarbij merkt Bram op dat ze 'in zienswijze verschillen'.⁵⁵³ Bram was al eens kritisch over Van Roosmalen, vindt hem soms 'te uitvoerig en te zeurderig'.⁵⁵⁴

545 W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.) 1915, p. 145; afgebeeld in Schilt en Van der Werf 1992, p. 16 en p. 224. Getuigschrift d.d. 3 april 1878, SAA, archief 1315, 54A.

546 De limonadière wordt genoemd in brief d.d. (zonder dag) november 1877, SAA, archief 1315, 23, zie ook brief d.d. 23 januari 1878, SAA, archief 1315, 23 en brief 10 mei 1879, SAA, archief 1315, 28.

547 Brief d.d. 14 december 1877, SAA, archief 1315, 24.

548 Getuigschrift d.d. 7 mei 1879, SAA, archief 1315, 54A. Zie ook Schilt en Van der Werf 1992, p. 224.

549 Schilt en Van der Werf 1992, p. 224. Bram doet ook mee aan de prijsvragen met de motto's 'mijn Elydiem' en 'Sefustesen I' waar hij niets mee wint.: brief d.d. 10 mei 1879, SAA, archief 1315, 28.

550 Brief d.d. 27 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

551 Brief d.d. 28 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

552 Brief d.d. 23 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

553 Brief d.d. 23 januari 1878, SAA, archief 1315, 23.

554 Brief [zonder dag] september 1877, SAA, archief 1315, 23. Persoonlijk is Bram positiever, hij noemt Van Roosmalen een goede en aardige man: brief zonder datum, 1877, SAA archief 1315, 23.

Vader moet zoon Bram nog wel achter zijn broek aan zitten want enkele dagen later geeft hij nogmaals aan bij Bram dat hijzelf de brief moet maken zonder zijn naam te tekenen. Daarbij merkt vader op dat hij verder niets kan uitrichten anders zou hij de indruk wekken dat hij de connectie gemaakt heeft.⁵⁵⁵ Bram maakt de memorie van toelichting en vader Salm vindt die heel goed.⁵⁵⁶ Met zijn memorie van toelichting bezorgt Bram in ieder geval de beoordelaars 'eenige vroolijke oogenblikken'.⁵⁵⁷ Zijn vader stuurt hem het getuigscrift en wenst hem toe dat er nog vele mogen volgen. Hij geeft nog wel één advies: om een briefje te sturen om het bestuur te bedanken en zijn tekeningen terug te vragen.⁵⁵⁸ In het vervolg krijgt Bram ook rechtstreeks uitnodigingen voor nieuwe prijsvragen.⁵⁵⁹ Zelf is hij nu ook enthousiast. Hij vraagt aan zijn vader als er prijsvragen zijn hem die direct te zenden, vooral als er geldprijzen aan verbonden zijn.⁵⁶⁰ Want zo rekent hij uit: de geldelijke beloning van NLG 25 voor de prijsvragen is gelijk aan FF 6,25 per stuk.⁵⁶¹ Zo krijgt hij een briefje van Architectura voor de prijsvraag van een 'monumentale vaas met voetstuk' met een prijs van NLG 10. Bram wil weer meedoen, want 'alle beetjes helpen'. Met enige jalousie merkt hij op dat in Parijs ieder jaar een prijsvraag wordt uitgeschreven voor een vaas en 'zelfs zonder voetstuk' met een prijs van FF 5000: 'dat is andere koek'.⁵⁶²

In het verenigingsjaar 1878/1879 doet Bram Salm in ieder geval mee aan twee prijsvragen. Bram zelf is ervan overtuigd dat hij de prijsvraag gaat winnen. Als concurrenten ziet hij alleen J.B. Springer, A.W. Weissman en W.J. Vuyk (1855-1918).⁵⁶³ Bram heeft veel moeite om alles op tijd in te leveren.⁵⁶⁴ Mogelijk besluit hij daarom om een prijsvraag van Architectura te laten lopen.⁵⁶⁵

Het eerste ontwerp waaraan hij meedoet is een ontwerp voor een 'decoratieve erepoort, te plaatsen op plein ter gelegenheid van 's konings huwelijk' in potlood, waaraan hij werkt als hij in Parijs is.⁵⁶⁶ Hij neemt dan ook deel onder het motto: Parijs, 7 januari 1879. Bram zelf

555 Brief d.d. 31 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

556 Brief d.d. 7 februari 1878, SAA, archief 1315, 24.

557 Brief d.d. 15 januari 1878, SAA, archief 1315, 26.

558 Brief d.d. [zonder datum], SAA, archief 1315, 24.

559 Zie Briefkaart d.d. 22 februari 1878, SAA, archief 1315, 26.

560 Brief d.d. 22 december 1878, SAA, archief 1315, 30.

561 Brief d.d. 15 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

562 Brief d.d. [dag onleesbaar] oktober 1878, SAA, archief 1315, 32.

563 Brief d.d. 1 januari 1879, SAA, archief 1315, 31. Onduidelijk is over welke prijsvraag hij het heeft, maar waarschijnlijk over de erepoort, zie brief d.d. 22 januari 1878, SAA, archief 1315, 31.

564 Brief d.d. 22 januari 1879, SAA, archief 1315, 31.

565 Volgens Bram een grafmonument in gotische stijl voor een kerk: brief d.d. 7 februari 1879, SAA, archief 1315, 31. Dit betreft de opdracht 'grafombe in kerk voor beroemde man (gotische stijl)', zie Schilt en Van der Werf 1992, p. 224.

566 Briefkaart d.d. 9 januari 1879, SAA, archief 1315, 31. Het thema houdt hem bezig want enige maanden later tekent hij een schets van een erepoort (een restauratie van een 'Tribularium Romain') ter

noemt de poort expres 'klassiek' want hij is bedoeld voor een plein 'der hoofdstad'. Inspiratie haalt hij mede uit een uitgave van Vitruvius waarin hij leest over Romeinse triomfbogen. Details brengt hij aan op aanraden van Vaudremer. Het doet hem 'erg veel genoeg' dat zijn vader er tevreden over is.⁵⁶⁷ Dezelfde jury is minder tevreden en noemt het monument met zorg bewerkt maar te hoog en te kolossaal; daarnaast is er maar één doorgang met als gevolg hindering van het verkeer en belemmering van de doorkijk. Vlaggen worden gemist en de stedelijke wapens zijn 'knoestig' en zouden eentonig zijn als ze behoorlijk te zien waren geweest.⁵⁶⁸ Bram krijgt voor het ontwerp toch een eervolle vermelding.⁵⁶⁹ Wat opvalt is dat vermoedelijk Bram Salm zelf met een kleurpotlood het juryrapport op de argumenten van jury geheel ontleed. Het wekt de indruk dat hij de argumenten goed tot zich door wil laten dringen om zichzelf te verbeteren.

Zijn werk voor de prijsvragen is soms slecht te combineren met de opdrachten voor zijn opleiding. Zo komt het werk aan de erepoort in de knel met zijn werk aan de 'Tribunal de [première] instance'. Bram hoopt dat zijn ontwerp bekroond zal worden al is het alleen maar 'voor de eer.' Hij heeft er in ieder geval veel moeite voor gedaan.⁵⁷⁰ Hij krijgt inderdaad een eervolle vermelding en voor het tribunaal een 'mention'. De inzending leidt wel tot een conflict met Vaudremer. In eerste instantie is hij te spreken over de schets, die vindt hij 'tamelijk goed', maar als hij de uitgewerkte tekening ziet, is hij redelijk kritisch. Hij maakt opmerkingen over de contouren en profielen en ziet Brams 'oude fout "om in een klein bestek teveel richels te maken" '. Doordat alles even rijk is aan detail hebben de ogen geen rust, 'een rijke partij' moet afgewisseld worden met een partij 'zonder enige versiering'. Vaudremer wil de tekening niet meer zien en merkt op dat hij moet stoppen met die prijsvragen 'want ze zetten je studie ten achter' (waarbij Bram deze zinsnede heeft onderstreept om de uitspraak kracht bij te zetten). Vaudremer noemt het 'tekenoefeningen en meer niet', en geeft aan dat hij veel meer zal leren als hij zich aan het programma van de school houdt. Vaudremer maakt daarbij een sneer naar Schmitz 'die even wijs vertrokken is als hij gekomen is, 'platen teekende' maar geen architectuur of ontwerpen leerde.' Bram geeft aan zich in de kritiek van Vaudremer te kunnen vinden. Daarbij merkt hij op dat het hem een 'groot genoeg doet' (met 'groot' onderstreept) dat hij aan zijn vader merkt dat die vindt dat Bram vorderingen maakt.⁵⁷¹

illustratie van de 'renommés op de hoeken': brief d.d. 3 maart 1879, SAA, archief 1315, 31. Zie voor aanvullende schetsen ook: brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Voor schetsen zie SAA, archief 1315, 278 en ontwerp-tekening met opstand voor een erepoort, ter ere van de intocht van de koning Willem III en koningin Emma in Amsterdam, 1879, SAA, Beeldbank, 1315BT900613.

567 Brief d.d. 7 februari 1879, SAA, archief 1315, 31.

568 A. Salm weerlegt in een brief aan zijn vader de diverse kritiekpunten: brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Zie ook brief d.d. 11 maart 1880, SAA, archief 1315, 28.

569 Getuigschrift d.d. maart 1880, SAA, archief 1315, 54A. De jury bestaat uit J.H. Leliman, J.R. de Kruijff en N. Redeker Bisdom, zie Schilt en Van der Werf 1992, p. 224.

570 Brief d.d. 22 januari 1879, SAA, archief 1315, 31.

571 Vader is sinds zijn tekeningen uit Zwolle steeds positiever geworden. Het doet Bram veel genoeg omdat

De woorden van Vaudremer lijken in eerste instantie weinig indruk te maken op Bram want in de P.S. van de brief meldt hij doodleuk dat hij zich bezighoudt met een prijsvraag voor *Architectura*: een altaar in renaissancestijl.⁵⁷² Bram is de enige inzender voor deze academische ontwerp opdracht onder het motto: 'L'art se sent, mais on ne l'apprend pas'. De jury, bestaande uit J.H. Leliman, J.R. de Kruijff (1844-1923) en N. Redeker Bisdom, merkt in het juryrapport op dat het ontwerp weliswaar 'zeer verdienstelijk getekend' is maar dat de verhoudingen niet kloppen. Verder missen zij een plan en de renaissancestijl is niet overal gevolgd. Daarnaast vinden ze enkele onderdelen moeilijk te vatten en is het ontwerp te hoog. Toch ziet de jury genoeg verdienste om een eervol getuigschrift toe te kennen.⁵⁷³ Bram Salm reageert als door een wesp gestoken. De opmerking 'zeer verdienstelijk getekend' leest hij als dat het ontwerp 'niet aan de vraag voldoet', hij wil dan ook geen beloning voor een 'prentje' en vraagt zijn vader vriendelijk het getuigschrift terug te sturen. Daarnaast is hij het volstrekt oneens met de opmerkingen van de jury, zoals hij aan zijn vader omstandig uitlegt.⁵⁷⁴ Wat vader ervan denkt is onduidelijk, maar hij stuurt het getuigschrift niet terug. Uiteindelijk houdt A. Salm zich wel degelijk aan de instructies van Vaudremer: het zal zijn laatste deelname aan een prijsvraag zijn als architect in opleiding.⁵⁷⁵

3.4.1. Bauer en Kromhout

Het zal echter niet het einde zijn van zijn betrokkenheid bij prijsvragen. Wanneer hij uiteindelijk zelf een bekend architect is zal hij menigmaal als jurylid fungeren. Die rol zal hierna worden belicht, met name in relatie tot de architecten W.C. Bauer (1862-1904) en W. Kromhout Czn. (1864-1940).

A. Salm had met diverse jongeren die deel zullen gaan uitmaken van de avant-garde van de moderne architectuur in het begin van de twintigste eeuw goede contacten in de beginfase van hun carrière.⁵⁷⁶ Twee architecten kregen bij hem (en zijn vader) een deel van hun opleiding:

hij wil 'naam maken' om zijn vader en Pé gelukkig te maken. Hij heeft er een paar 'levensjaren' voor over als zijn vader 'een onbezorgde oude dag kan hebben, en met recht 'eens eenmaal trotsch op uw zoon kan zijn' '. Het zou Bram zeer gelukkig maken. Daarnaast klinkt heimwee door in de brief want hij heeft een 'verschrikkelijk' verlangen om iedereen weer te zien. Zie brief d.d. 16 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

572 Brief d.d. 16 mei 1879, SAA, archief 1315, 31, zie ook brief d.d. 15 mei 1879, SAA, archief 1315, 31.

573 Brief d.d. 11 maart 1880: zie: SAA, archief 1315, 28. Voor getuigschrift d.d. februari 1880: zie SAA, archief 1315, 54A. Zie ook brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33 waarin A. Salm aangeeft niets te geven om het oordeel van N. Redeker Bisdom: op basis van wat hij van zijn werk gezien heeft, vindt hij hem een 'prul' en A. Salm acht zich best in staat zijn werk te beoordelen. Over Leliman is hij positief, De Kruijff kent hij niet.

574 Brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

575 Zie ook brief [zonder datum] maart 1880, SAA, archief 1315, 33. Hierin vraagt vader Salm waarom hij niet meer aan prijsvragen meedoet. A. Salm reageert: 'omdat Mr. Vaudremer er tegen is.'

576 Voor een achtergrond zie ook Van der Woud 1997b, pp. 307-308.

W.C. Bauer en H.J.M. Walenkamp (1871-1933).⁵⁷⁷ Omdat A. Salm alleen door zijn vader was opgeleid en klaargestoomd voor een eigen carrière is het interessant om kort de relatie te bespreken tussen Salm en met name Bauer die als 'zijn' leerling kan worden beschouwd. Wat het vooral illustreert is hoe ongezond de verhoudingen soms waren omdat men elkaar voortdurend tegenkwam bij met name prijsvraagontwerpen.

W.C. Bauer trad in 1888 in dienst van vader en zoon Salm. Het is niet bekend wat de invloed is van Bauer op de verandering in stijl van het bureau.⁵⁷⁸ A. Salm en Bauer kwamen elkaar vervolgens geregeld tegen in het kleine architectuurwereldje. Zo doet Bauer bijvoorbeeld in februari 1889 mee aan een prijsvraag voor het ontwerp van een concertzaal/tentoonstellingsgebouw voor de schone kunsten. In de jury zaten A. Salm, P.J.H. Cuypers en H. Evers.⁵⁷⁹

Vervolgens deed Bauer in januari 1891 mee aan de prijsvraag van *Architectura* in Den Haag: een schouwburg voor 800 plaatsen. De juryleden waren opnieuw niet de minsten: A. Salm, P.J.H. Cuypers en Charles Garnier (1825-1898).⁵⁸⁰ Anderhalf jaar later schreef *Architectura et Amicitia* in mei 1893 een prijsvraag uit voor het ontwerp van een 'Arbeiders-Congres-Gebouw'. Opnieuw deed Bauer mee. In de jury trof hij opnieuw P.J.H. Cuypers en A. Salm, thans aangevuld met J.J. van Nieukerken.⁵⁸¹

Prominente leden van de architectuurverenigingen accepteerden graag een benoeming in een jury, zo ook Salm.⁵⁸² Namen die vaak voorbijkomen zijn de onvermijdelijke P.J.H. Cuypers en H.P. Berlage maar ook H. Evers, C.H. Peters (1847-1932), W. Kromhout en J. Verheul Dzn (1860-1948). De juriesamenstellingen illustreren de verbondenheid van A. Salm met de gevestigde orde. Het laat ook zien dat de jury's werden samengesteld met vertegenwoordigers van verschillende stromingen en architectuuropvattingen. Zo kon op voorhand kritiek op de samenstelling van de jury voorkomen worden.⁵⁸³

Verder zien we een generatieconflict in de dop. Over het algemeen werden de ontwerpen van Bauer kritisch ontvangen.⁵⁸⁴ Mogelijk is P.J.H. Cuypers hier de conservatieve kracht.⁵⁸⁵

577 Fanelli 1978, pp. 232 en 319. H.J.M. Walenkamp werkt korte tijd als architectuur-tekenaar voor het bureau van A. Salm: Fanelli 1978, p. 319 en Bock 1975, p. 56. Salm komt ook Walenkamp tegen bij prijsvragen zie: Cuypers, Le Comte, Salm en Berlage 1901, pp. 90-92.

578 M. Bock 1975, pp. 7-8, Hannema en Ebbing Wubben 1941, p. 11. Zie ook Fanelli 1978, p. 232.

579 Cuypers, Salm en Evers 1891, pp. 153-155; zie ook Bock 1975, p. 8 en Van der Woud 1997b, p. 373: Van der Woud schrijft over Salm sr. maar het betreft Salm jr.

580 B. 1892, pp. 2-3 en Cuypers en Salm 1892, pp. 4-6, zie ook Van der Woud 1997b, pp. 372-373: Van der Woud schrijft over Salm sr. maar het betreft Salm jr.

581 Cuypers, Van Nieukerken en Salm 1894, pp. 191-192; zie ook Bauer 1892a, pp. 72-73, Bauer 1892b, pp. 80-81 en Van der Woud 1997b, p. 310.

582 Boersma 1993, p. 17.

583 Van der Horst 2003, p. 10. Zie ook Van der Woud 1997b, p. 311.

584 Bock 1975, pp. 8-11.

585 Zie ook Van der Woud 1997b, pp. 372-373.

Salm zal gezien moeten hebben dat Bauer op een vrijere wijze met ontwerp opdrachten omging. Bauer voorzag als tegenhanger van de pragmatische Salm in een architectuurfantasie.⁵⁸⁶ Daarnaast ontwikkelde Bauer zich tot een verdienstelijk villa-architect, een gegeven dat Salm toch moet hebben aangesproken.⁵⁸⁷

Bauer werd uiteindelijk lid van de hervormingsgezinde kern binnen genootschap *Architectura et Amicitia*. Samen met W. Kromhout Czn., H.J.M. Walenkamp, K.P.C. de Bazel en J.L.M. Lauweriks (1864-1932) zouden zij vanuit het genootschap streven naar een vereniging voor de belangenbehartiging van architecten.⁵⁸⁸ Dit leidde uiteindelijk tot de BNA en had ook invloed op de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, waar A. Salm toen voorzitter van was. Salm zal hier toch regelmatig met Bauer over hebben gesproken, zoals hij dat bijvoorbeeld ook deed met W. Kromhout Czn.

Kromhout was in 1888 de opvolger van Salm in de redactiecommissie van *De Opmerker*, het huisorgaan van genootschap *Architectura et Amicitia*.⁵⁸⁹ Enkele jaren later maakte A. Salm deel uit van de jury die Kromhout met de eerste prijs beloonde van NLG 400 voor de inzending 'Attraction'. Het betrof een prijsvraag van *Architectura et Amicitia* in opdracht van de Nederlandsche Hotelhoudersbond. De overige juryleden waren P.J.H. Cuypers, J.J. van Nieukerken en W. Schut.⁵⁹⁰ Kromhout was in mei 1908 als oprichter betrokken bij de BNA en nam tevens plaats in het voorlopige bestuur.⁵⁹¹ De oprichting van de BNA zou Salm nog veel hoofdbrekens kosten. In juli 1908 maakte Salm deel uit van een jury die Kromhout geen prijs toekende voor zijn inzending 'Fancy' voor het Damplein te Amsterdam. De overige juryleden waren H.P. Berlage, J. van Hasselt (1850-1917), J. Ingenohl (1855-1925) en C. Muysken, Salm allen bekend.⁵⁹² Gedurende de jaren raakt de relatie getroebleerd. Het was Kromhout die uiteindelijk het initiatief nam om de plooiën met Salm glad te strijken.⁵⁹³

3.5. Bureau Salm: de praktijk en een financiële analyse

Dat een zoon in dienst trad bij zijn vader was niet zo gek. De combinatie kwam heel vaak voor. Voor een beginnend architect is het moeilijk om opdrachten te verwerven, hoe getalenteerd men als architect ook is. Bij een langdurig verblijf in het buitenland, bijvoorbeeld voor een opleiding, werd dit probleem nog nijpender. Zo heeft men geen mogelijkheid gehad om de

⁵⁸⁶ Bock 1975, pp. 4-5.

⁵⁸⁷ Bock 1975, pp. 14-15.

⁵⁸⁸ Bock 1975, p. 5. Zie ook Van der Woud 1997b, p. 293: Van der Woud noemt ook J.E. van der Pek (1865-1919). Zie bijvoorbeeld Walenkamp 1909a, pp. 201-202 en Walenkamp 1909b, pp. 219-221.

⁵⁸⁹ Jager 1992, p. 135.

⁵⁹⁰ Jager 1992, p. 139.

⁵⁹¹ Jager 1992, p. 149.

⁵⁹² Jager 1992, p. 149.

⁵⁹³ Brief d.d. 22 februari 1909, SAA, archief 1315, 40.

broodnodige relaties op te bouwen. Men had dan de keuze om ‘tekenmachine’ te worden bij een bekende architect of definitief naar het buitenland te trekken.⁵⁹⁴ Wie het geluk had een vader in het metier te hebben, had een extra optie. Enkele voorbeelden waar het beroep van architect (en het daarbij behorende bedrijf) overging van vader op zoon zijn onder anderen vader en zoon Zocher, Godefroy, Metzelaar, Cuypers, Leliman, Hamer, Van Gendt en Salm.⁵⁹⁵ Daarbij kan worden opgemerkt dat de samenwerking en uiteindelijke overdracht voor vader Salm waarschijnlijk een behoorlijke uitdaging zal zijn geweest. Zoon Salm had immers een vele betere en bredere opleiding genoten dan vader.⁵⁹⁶

3.5.1. De Praktijk

De opvolging van vader in de praktijk was geen sine cure. Botsende karakters en wrevel zorgden ervoor dat in ieder geval twee zakelijke relaties onder druk kwamen te staan. Door jeugdige overmoed verspeelde de jonge Salm de sympathie van de directie van het genootschap *Natura Artis Magistra*: hij zou geen opdrachten meer krijgen.⁵⁹⁷ Later zou de mogelijke incompatibilité d’humeur tussen de nieuwe directeur Vissering van de Nederlandsche Bank en Salm de relatie onder druk zetten, maar helemaal afscheid van hem willen nemen, wilden ze ook weer niet.⁵⁹⁸

Zoals afgesproken deelden ze in de beginjaren ieder voor de helft in het verdiende honorarium, hoewel de verhouding later werd aangepast wanneer Bart terugtrad uit de praktijk.⁵⁹⁹ De eerste verdienste uit de werken in samenwerking met zijn vader kreeg hij begin januari 1882 aangeboden over het jaar 1881: een bedrag van NLG 122,89.⁶⁰⁰ Maar dat was slechts het begin want uiteindelijk was zijn aandeel in het honorarium voor 1882 NLG 3.226,20. Het jaar daarop was zelfs nog succesvoller: voor 1883 verdiende Bram NLG 4.552,50. Ten slotte verdiende hij in het eerste half jaar van 1884 nog eens NLG 2.341,05.⁶⁰¹ Het werk dat zij in de periode behandelden was divers. Van diverse individuele opdrachtgevers tot een synagoge (voor het college Beth Hamidrassj Ets Chaïm, Rapenburgerstraat 109, 1883),

⁵⁹⁴ Evers 1890, p. 231.

⁵⁹⁵ Krabbe 1998, p. 158.

⁵⁹⁶ Zie ook Van der Woud 1997b, p. 349. Op familiebijeenkomsten lijken vader en zoon overigens alleen maar over het werk te kunnen praten: brief d.d. 31 mei 1907, SAA, archief 1315, 14.

⁵⁹⁷ Kuyt 1991, pp. 110-111.

⁵⁹⁸ Eijkelboom 2015, p. 111.

⁵⁹⁹ Bij latere opdrachten rekent vader Bart op 25% van het honorarium en zoon Bram op 75% van het honorarium: zie overzicht voor werk AOM 12 augustus 1893 en overzicht agentschap Groningen d.d. 24 maart 1894, Boekhouding periode 1882-1897, SAA, archief 1315, 44.

⁶⁰⁰ Brief d.d. 11 januari 1882, SAA, archief 1315, 39: daaruit blijkt ook dat ze als honorarium 5% over de aanneemsom rekenen.

⁶⁰¹ Zie voor een overzicht per jaar bijlage 1. Een en ander is gebaseerd op kwitanties zoals aangetroffen in SAA, archief 1315, 44.

stalgebouwen voor de AOM (te Nieuwer Amstel en aan de Schinkelhaven, Amstelveenseweg 134, 1883-1884) en een eerste opzet voor het Blindeninstituut (1884-1885, Vossiusstraat 56).

Bram is niet bevreesd ook zelf klanten te benaderen. Als hij verneemt dat de heer G. Rebel mogelijk een huis gaat bouwen in Bloemendaal schrijft hij een brief om zichzelf aan te prijzen. Zo merkt hij op dat hij niet onbekend is in de familie. Zijn vader mocht al bouwen voor de oude heer Rebel en zelf bouwde hij voor de heer Burdet op de 'Nieuwe Lindenhoeve', die daar volgens Bram zeer tevreden over was, en een kleine villa voor mevrouw C.M. Rebel in Hilversum, de zuster van G. Rebel.⁶⁰²

Niet alleen uit de periode 1882 tot en met 1884 is financiële informatie bekend maar ook uit de jaren 1910-1917.⁶⁰³ De jaren 1909 en 1910 zijn volgens Bram financieel beroerd. Vervolgens trekt het in 1911 aan.⁶⁰⁴ Bram weet in 1911 ruim NLG 25.000 aan bruto omzet te behalen. Het jaar daarop gaat het een stuk slechter en weet hij slechts een bruto omzet van zo'n NLG 15.000 te behalen.⁶⁰⁵

Bram Salm zal gedurende 1912 al merken dat het werk minder wordt want hij voelt de financiële druk toenemen. In verband hiermee probeert hij vanaf 1912 het huis in Hilversum te verkopen.⁶⁰⁶ Bram beklagt zich er verder over dat het heel druk is met commissiewerk en

602 Brief d.d. 25 november 1904, SAA, archief 1904, 39, met reactie 27 november 1904, SAA, archief 1315, 39 dat nog geen keuze gemaakt is.

603 Op basis van het Rekeningenboek 1891-1917, dat eigenlijk voor de uitgaande rekeningen alleen de periode vanaf half 1910 tot en met eind 1917 beslaat. Hiervan is een overzicht opgenomen voor de gehele periode in Bijlage 2: Rekeningenboek 1910-1917 en een overzicht gefilterd op honoraria en anders ontvangsten voor de jaren 1911 tot en met 1915, opgenomen in Bijlage 3: Analyse 1911-1915. Zie Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45. NB: dit betreft uitgebrachte rekeningen en zegt niets over wat daadwerkelijk betaald wordt.

604 Brief d.d. 24 september 1911, SAA, archief 1315, 15. Bram werkt heel hard en maakt lange dagen, van half zeven tot half zeven. Hij wandelt in alle vroegte naar het spoor en komt moe thuis. Zijn gezinsleven lijdt daaronder. Tijd om met zijn zoontje te spelen heeft hij niet, omdat hij vaak in slaap valt. Hij krijgt vaak huiswerk mee dat hij vervolgens niet afkrijgt. Hij blijft dan vaak weer een paar dagen in Amsterdam om de achterstanden weg te werken. Bram merkt op het eervol te vinden in allerlei commissies benoemd te worden maar beklagt zich erover dat het zo tijdrovend is. Daarbij: voor werk bedanken kan hij niet want dan zou hij de relaties en connecties afsnijden en de schoorsteen moet nu eenmaal roken. Zie brief d.d. 24 september 1911 en brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. De voorbereidingen voor de vergaderingen van de maatschappij noemt Bram zelf ook wel 'schoolwerk' en hij doet dat vaak op het laatste moment: Brief 9 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. De inspanningen betalen zich in ieder geval uit.

605 Bijlage 3: Analyse 1911-1915. Zie ook Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

606 Brief d.d. 29 mei 1912, SAA, archief 1315, 62 en brief d.d. 17 juni 1912, SAA, archief 1315, 15. In eerdere jaren werd de Trompenberg mogelijk al verhuurd: zie brief d.d. 22 september 1893, SAA, archief 1315, 39. De familie vertrekt in juli 1912 uit Hilversum naar Amsterdam door na de geboorte van hun tweede zoon in Amsterdam te blijven. De twee huizen zijn voor hem te duur. Bram constateert dat hij zo

het schrijven van diverse rapporten maar dat hij geen opdracht van betekenis krijgt, groot noch klein.⁶⁰⁷ Hij is trouw aan zijn personeel en wil hun niet aan de kant zetten. Zij zijn soms wel twintig jaar bij hem en door hem zelf opgeleid, maar verzucht hij: 'die, eten my nu op!'.⁶⁰⁸ De situatie leidt dan ook tot, zoals hij zelf zegt 'gejammer'. Bram constateert dat zijn zestienjarig verblijf in Hilversum voor zijn zaak niet 'voordelig' geweest is. Doordat hij zijn kennissen niet meer regelmatig ontmoette is hij langzamerhand 'vervreemd en overal uitgeraakt'. Wrang merkt Bram op dat zijn naam overal genoemd wordt en met 'eere bekend', maar men denkt allemaal dat hij een man 'in bonus' is. Ze geven hem dan ook geen opdrachten, zelfs geen kleine. Hij constateert dan ook dat diegenen die in Amsterdam zijn gebleven de grotere opdrachten kregen.⁶⁰⁹ Daarnaast: aan prijsvragen meedoen mag hij niet; hij is immers voorzitter van de Permanente Prijsvraag Commissie (PPC).⁶¹⁰ Toch houdt hij ook de schijn op: hij schrijft immers op hetzelfde moment aan familie dat zijn bureau zaterdagmiddag vrij is, maar dat hij dan 'dubbel hard' doorwerkt.⁶¹¹ Bram constateert dat in Amsterdam veel gebouwd

niets aan zijn gezin heeft omdat hij van half zeven 's ochtends tot half zeven 's avonds weg is. Daarnaast blijft hij toch vaak over in Amsterdam vanwege commissievergaderingen, want terugkeren is voor hem te laat en te vermoeiend. Hij ziet dan te weinig van zijn zoontje en voor zijn vrouw Kaatje is het ook 'erg ongezellig'. Tenslotte blijken zijn nieren niet goed te werken; het forensen is slecht voor zijn gezondheid. Dat het huis te koop staat spijt Bram wel. Hij heeft ook nog overwogen om in Hilversum te gaan wonen, maar dan moet wel het huis in Amsterdam verhuurd worden, anders is het allemaal te duur. Zie brief 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. De terugkeer heeft nogal wat voeten in de aarde. De bovenverdieping is zo'n vijftien jaar verhuurd geweest en de huur eindigt in oktober 1912. Het was verhuurd aan mr. J.B. Roelvink voor NLG 100 per kwartaal (in 1911, het veertiende huurjaar): brief d.d. 10 augustus 1911, Rekeningboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45. J.B. Roelvink (overleden 1916) was op enig moment beherend vennoot van de Twentsche Bankvereniging en zat in het netwerk van de familie Van Eeghen: Rogge 1949, p. 390. De boel is 'uitgewoond-schrikkelijk' zodat na oplevering het hele huis weer moet worden aangepast, mede in verband met de elektrische bedrading. Bram zelf slaapt op een veldbedje op zijn eigen kamer met bronchitis: brief d.d. 21 oktober 1912, SAA, archief 1315, 15 en brief d.d. september 1912, SAA, archief 1315, 67.

607 Kruimelwerk is wellicht ook zijn werk als getuige-deskundige in een juridische procedure, dat hij samen doet met J.Th.J. Cuijpers en K.P.C. De Bazel: zie brief d.d. 2 november 1912, Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

608 Brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. Het huis met inboedel in Hilversum weet hij vervolgens kort te verhuren voor NLG 1600 aan twee dames, maar dat loopt in augustus 1913 af. Hij is dan ook weer bang voor de komende leegstand, want dan 'staat het weer te verarmen'. Zie brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. Salm verhuurt het perceel Jacobus Pennweg 16 te Hilversum aan C.C. Huijsinga, voor NLG 425 per kwartaal, tot aan 31 december 1913, brief d.d. 1 november 1912. Vanaf 1 januari 1914 verhuurt hij het voor NLG 125 voor twee maanden aan L.H.E. Claesen, brief d.d. 30 december 1914. Zie Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

609 Brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15.

610 Brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15. Voor de P.P.C. zie hoofdstuk 4.

611 Brief d.d. 14 juni 1913, SAA, archief 1315, 15.

wordt maar dat de opdrachtgevers zijn deur voorbij lopen. Hij heeft 'personeel te veel en werk te weinig'.⁶¹²

De nijpende financiële situatie brengt Bram ertoe om in september 1913 een vertrouwelijke brief te sturen aan J. van Hasselt, die hij kent als mede-jurylid en van zijn werk voor de MBB met het nadrukkelijke verzoek voor hem 'by voorkomende gelegenheden, direct of indirect' een goed woordje voor hem te kunnen doen. Hij geeft aan voor veel commissies aangezocht te worden die hem veel tijd en geld kosten, toch blijven bouwopdrachten achterwege. Hij merkt opnieuw op dat vele in het algemeen, ook bij collega's denken, dat hij een man 'in bonus' is en dat hij 'zoo'n beetje voor liefhebbery nog wat aan het bouwen doet'. Men durft hem geen kleine opdrachten te geven, waarvan hij zelf steeds zegt: 'veel kleine maken een groote'. Daarnaast veronderstelt men dat hij te duur is, waarbij ze voorbijgaan aan de honorariumtabel, zoals Bram opmerkt. Hij maakt zich dan ook zorgen over de toekomst van zijn kinderen en van zijn vrouw; zij is immers niet bemiddeld.⁶¹³ Voor Bram zal het geen sinecure geweest zijn om een dergelijke brief te sturen en het lijkt erop dat hem het water aan de lippen staat. Bram weet vervolgens wel weer de schijn goed op te houden want tegen familie zegt hij opnieuw dat hij druk is met commissiewerk en het uitwerken van opdrachten.⁶¹⁴ Uiteindelijk vertalen de negatieve gevoelens zich niet echt in de cijfers. 1913 is niet veel slechter dan 1912. Behaalde hij in 1912 nog een bruto jaaromzet van NLG 15.251,51, in 1913 is dat NLG 14.455,19; een fractie minder dus.⁶¹⁵

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft ook zijn effecten in het neutrale Nederland, ook privé voor Bram Salm. Zijn kosten lopen op en er komt weinig werk binnen vanwege afnemende bouwopdrachten. Vooral met zijn personeel heeft hij veel te stellen. Zo is zijn chef de bureau opgenomen in een inrichting en een opzichter kan hij nog net aan het werk houden. Hij denkt het niet langer dan tot december te kunnen volhouden. Hij maakt zich dan ook, opnieuw, grote zorgen.⁶¹⁶ Deze zorgen vertalen zich ook in de cijfers. Zijn bruto

612 Daarbij: voor zijn huis in Hilversum is belangstelling genoeg maar niemand koopt. Brief d.d. 22 juni 1913, SAA, archief 1315, 15.

613 Brief d.d. 20 september 1913, SAA, archief 1315, 15. Zie ook Brief d.d. 21 juni 1913, SAA, archief 1315, 15.

614 Brief 29 oktober 1913, SAA, archief 1315, 15.

615 Bijlage 3: Analyse 1911-1915. Zie ook Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45. Salm heeft vervolgens een vervelende Kerst 1913. De keukenhulp wordt met hulp van de politie het huis uitgezet. Daarna wordt hij zelf ziek en moet hij drie dagen verpleegt worden. Zie brieven 2 maart 1914 en 10 maart 1914, SAA, archief 1315, 15. In de loop van maart 1914 ondervindt Salm veel tegenslag maar zijn kinderen geven hem veel afleiding en geluk: brief d.d. 1 maart 1914, SAA, archief 1315, 15. Wel maakt hij zijn zorgen kenbaar in een brief aan Mr. en Mrs. Kelley: brief d.d. 17 februari 1914, SAA, archief 1315, 15.

616 Brieven 3 oktober 1914 en 5 november 1914, SAA, archief 1315, 15 zie ook brief d.d. 14 april 1915, SAA, archief 1315, 41: zijn chef de bureau ontslaat hij eind december 1914 en betaalt hem tot aan zijn ontslag zijn salaris uit. De opzichter doet het agentschap voor de Nederlandsche Bank in Nijmegen.

jaaromzet maakt een duikeling, hij verdient in 1914 maar NLG 11.524,14.⁶¹⁷ Dat zal het laatste volledige boekjaar zijn.

3.5.2. Een financiële analyse

In het jaar van zijn overlijden behaalt het bureau van Salm nog een bruto jaaromzet van NLG 5.613,88.⁶¹⁸ Dit is zowaar nog een prestatie gezien het feit dat Bram in mei komt te overlijden. Bij het overlijden van Bram bestaat zijn bureau uit G.W. Meijer, K.G.N. Redeker Bisdom en J.A. Roelofs.⁶¹⁹ De heren G.W. Meijer en J.A. Roelofs zijn opzichter, de heer K.G.N. Redeker Bisdom is zijn secretaris en boekhouder.⁶²⁰ Roelofs staat voor NLG 100 per maand op loonlijst en Redeker Bisdom voor NLG 90. Meijer komt niet meer voor in de betalingen na het overlijden, Roelofs vertrekt eind september, Redeker Bisdom blijft ieder geval nog enige tijd werkzaam.⁶²¹

Uit de administratie valt te herleiden dat Bram bij zijn overlijden in ieder geval nog als lopende werken heeft (met daarachter de ontvangen bedragen zoals opgenomen in de rekening en verantwoording): 'Beiersch-Bierbrouwerij 'De Amstel' ' (NLG 803,41), J.H. Wijsman (NLG 60), 'Stoom Meel & Broodfabriek Ceres' v/h G.A. Nering Bögel (NLG 125), Geveke & Co (NLG 1.176,01), de Nederlandsche Bank (onderhoudswerkzaamheden) (NLG 150), Amsterdamsche Boek-en Steendrukkerij v/h Ellerman Harms & Co. (NLG 295,12) en Mr. August Philips (NLG 1.941,68). Naar genoemde klanten worden eindafrekeningen

617 Bijlage 3: Analyse 1911-1915. Zie ook Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

618 Bijlage 3: Analyse 1911-1915. Zie ook Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

619 Overlijdensannonce, *Algemeen Handelsblad* d.d. 14 juni 1915, SAA, archief 1315, 18. J.A. Roelofs zou ruim 38 jaar voor vader en zoon Salm werken. Hij treedt vermoedelijk in 1877 in dienst bij vader Salm en stapt in 1886, na negen jaar, op 1 juni over naar zoon Salm. Roelofs was een gerespecteerd man en ontving na 25 jaar dienst bij vader en zoon Salm de bronzen medaille van de Maatschappij ter Bevordering der Bouwkunst. Zie brief d.d. 12 juni 1886, Archief van de Vereniging van Hoger Beroepsonderwijs en rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven, SAA, archief 1551, 33 en Rieber 1902, p. 446. Op basis van de archiefstukken heb ik slechts beperkt kunnen achterhalen wie wanneer werkte op het bureau bij G.B. Salm en A. Salm.

620 Testament A. Salm, d.d. 21 mei 1907, verleden voor J. Ch. G. Pollones, destijds notaris te Amsterdam, SAA, archief 1315, 19. In 1907 is hier ook nog werkzaam de heer W. Uijtenhoudt, chef de bureau.

621 Uitgaande van de rekening en verantwoording die eind december 1915 eindigt: zie rekening en verantwoording als bijlage bij Akte van scheiding d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA, archief 1315, 20. Bij de bouw van de Bijbank in Rotterdam verdient een 'Opzichter Meyer' NLG 125 per maand: brief d.d. 29 Oktober 1905, Nationaal Archief, Den Haag, de Nederlandsche Bank NV (DNB), nummer toegang 2.25.68, inventarisnummer 15.828. Deze opzichter Meyer is al in 1870 voor vader gaan werken en tekent ook mee aan het ontwerp. Brief d.d. 21 september 1905, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, 15828. Waarschijnlijk is dit dan ook dezelfde Meyer. Niet uit te sluiten is dat de salarissen zijn aangepast naar de economische omstandigheden.

gestuurd en verrekeningen gemaakt met de betaalde voorschotten.⁶²² In de bijgehouden periode na zijn overlijden komt dan toch nog een bedrag binnen van NLG 4.551,22. Afgezet tegen de loonkosten in dezelfde periode van Roelofs (vier maal NLG 100) en Redeker Bisdom (zeven maal NLG 90) van in totaal NLG 1.030, blijft er een aardige bedrijfswinst over voor genoemde periode. Hoewel de omstandigheden niet representatief zijn, de persoon waar de onderneming om draait is immers overleden, werpt het opnieuw de vraag op hoe serieus de financiële perikelen waren waarover Bram in de periode 1913-1914 schrijft. Immers de totale loonsom voor beide personeelsleden voor een heel jaar bedraagt voor Roelofs NLG 1.200 en voor Redeker Bisdom NLG 1.080, is totaal NLG 2.280. Gesteld dat Meijer dezelfde salarisschaal heeft als Roelofs, ad NLG 1.200, dan komen de totale lasten op NLG 3.480. Dan houdt Bram, met een gelijkblijvende omzet, gebaseerd op de omzet gehaald na zijn overlijden, nog steeds een aardig positief bedrag over. Het is geen vetpot maar hij lijdt in ieder geval geen verlies. Daarnaast vallen genoemde bedragen in het niet bij het vermogen dat hij nalaat, waarover eerder in dit hoofdstuk is geschreven.

Bovenstaande berekening kan ook uitgevoerd worden voor de eerdere jaren te weten de periode 1911-1914. In 1911 is zijn bruto jaaromzet NLG 25.333,13, in 1912 NLG 15.251,51, in 1913 NLG 14.455,10 en in 1914 NLG 11.524,14. Ervanuit gaande dat de totale loonsom over de periode 1911-1914 hetzelfde is als 1915 (uitgaande van drie personeelsleden, NLG 3.480, zoals hiervoor berekend) bedragen de geschatte winsten respectievelijk in 1911 NLG 21.853,13, 1912 NLG 11.771,51, 1913 NLG 10.975,10 en in 1914 NLG 8.044,14. Uiteraard zouden deze bedragen gecorrigeerd moeten worden met overige bedrijfskosten die afgetrokken mogen worden, maar voor een architectenbureau aan huis zullen de loonkosten de hoogste onkostenpost zijn. Indien de overige bedrijfskosten genegeerd worden, maakt Salm de grootste duikeling in 1912. Omdat Salm zelf aangeeft dat 1911 een goed jaar is en 1909 en 1910 slechte jaren, heb ik het vermoeden dat de omzetten van 1909 en 1910 rond de NLG 15.000 hebben gelegen, zoals dat ook het geval is voor de jaren 1912 en 1913. 1914 is natuurlijk een exceptiejaar. Met het begin van de Eerste Wereldoorlog halverwege het jaar is er veel economische onrust en zullen diverse opdrachten zijn opgeschort in afwachting van betere tijden, hetgeen Salm ook suggereert in zijn diverse correspondentie. Salm had dan ook al enige jaren kunnen wennen aan een omzet van rond de NLG 15.000 en een winst van NLG 10.000 per jaar en eventueel maatregelen kunnen treffen om de kosten in de hand te houden, zoals het ontslaan van een medewerker. Waarschijnlijk heeft hij voor het jaar 1915 het herstel willen afwachten.

622 Rekening en verantwoording (periode juni 1915 tot en met december 1915) als bijlage bij Akte van scheiding d.d. 22 mei 1916, verleden voor J.P. Smits, destijds notaris te Amsterdam, SAA, archief 1315, 20. Zie ook kasboekje 13 juni 1915 tot en met 31 december 1915, SAA, archief 1315, 61. De lijst komt nagenoeg geheel overeen met de administratie zoals opgenomen in het Rekeningenboek 1891-1917, alleen de rekening voor J.H. Wijsman ontbreekt in het rekeningenboek, een rekening voor Duwaer & Naessens ontbreekt in de Rekening en verantwoording (waarschijnlijk nog niet ontvangen) alsmede een rekening voor De Beiersche Bierbrouwerij De Amstel voor honorarium NLG 456,12 (waarschijnlijk nog niet ontvangen). Zie Rekeningenboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

Daarnaast zijn vanuit het karakter van Salm niet snel harde beslissingen te verwachten en blijkt uit de correspondentie een zekere loyaliteit naar zijn personeel. Hij klaagt maar stelt zakelijke beslissingen uit. Overigens valt ook op over de onderzochte periode dat Salm, en later zijn weduwe, voldoende contanten voorhanden hebben om op regelmatige basis overboekingen te doen naar Jarman en Zoonen en Van Sprang & Dekker, destijds banken in Amsterdam, en voor een aanzienlijk bedrag een nieuwe inboedelverzekering af te sluiten.⁶²³ Het lijkt dan ook eerder een karaktertrek van A. Salm te betreffen dat hij zich zorgen maakt over zijn financiële positie dan wat anders. Uit de cijfers blijkt immers het tegendeel. De cijfers vallen weliswaar tegen maar zijn onderneming is niet verlieslatend. A. Salm had dit dan ook makkelijk nog enkele jaren kunnen volhouden en uiteindelijk zou deze periode zijn vermogen niet aantasten.

3.6. Bouwkundige genootschappen

Gelet op de inzet van Bram voor de MBB, die in een apart hoofdstuk zal worden behandeld, is de betrokkenheid bij andere bouwkundige genootschappen minimaal. Naar eigen zeggen wordt Bram op 23 mei 1882 geïnstalleerd als secretaris van Architectura et Amicitia en redacteur van het *Bouwkundig Album*.⁶²⁴ Binnen het genootschap is hij vooral actief bij excursies. Na 1885 neemt hij nog zelden deel aan de activiteiten van het genootschap.⁶²⁵ Hoewel niet bestuurlijk actief is hij wel van 1883 tot en met 1888 lid van de redactiecommissie van *De Opmerker*, het huisorgaan van genootschap Architectura et Amicitia van 1883 tot 1893.⁶²⁶ Uiteindelijk geeft hij één lezing voor het genootschap.⁶²⁷ In zijn jaar van overlijden is hij nog lid van de vereniging.⁶²⁸

In tegenstelling tot enkele van hun collega's zoals onder meer J.H. Leliman (1828-1910), P.J.H. Cuypers (1827-1921), W. Springer (1815-1907), J.L. Springer (1850-1915), C. Muysken (1843-1922), J. van Looij (1852-1911), H.P. Berlage (1856-1934) en J.F. Klinkhamer (1854-1929)

623 Zie bijlage 2 en Eisfeld 1916, bijlagen p. 31. Salm vraagt op 15 oktober 1914 aan zijn verzekeraar om een nieuwe inboedelverzekering van NLG 45.000, voor de inboedel aanwezig op de Weesperzijde 26, die uiteindelijk wordt vastgesteld op NLG 48.000: Brief d.d. 15 oktober 1914 en polis d.d. 25 oktober 1914, SAA, archief 1315, 11.

624 Brief d.d. 24 mei 1884, SAA, archief 1315, 39: Hierover merkt hij tegen zijn vrouw in privé op: 'Wordt mijn meisje nu ook trotsch op haar man ??!' En over de benoeming inzake het *Bouwkundig album* beschrijft hij schijnbaar een opmerking die bij de benoeming gemaakt is: 'hoor goed' als zijn 'naam er op stond was het slagen van de onderneming verzekerd!!!!'. In Schilt en Van der Werf 1992, p. 58 en p. 232 komt de naam van Salm wel terug als lid van de redactie van *De Opmerker*, maar niet in de opsomming van de bestuursleden.

625 W. (waarschijnlijk H. Th. Wijdeveld) 1915, p. 145.

626 Schilt en Van der Werf 1992, p. 232.

627 Op 10 december 1884 met als titel 'Vroeg-Renaissance in Frankrijk', als artikel verschijnt dit als A. Salm G.Bzn, 'Het Kasteel te Blois', *De Opmerker* 20 (1885) 2, pp. 9-11, zie ook Van der Woud 1997b, p. 229.

628 Bewijs van lidmaatschap, SAA, archief 1315, 40.

zijn noch vader noch zoon Salm lid van de kunstenaarsvereniging en sociëteit Maatschappij 'Arti et Amicitiae'.⁶²⁹ Reden hiervoor is wellicht dat vanaf 1855 Architectura et Amicitia een grotere aantrekkingskracht had op architecten. Bij Arti et Amicitia waren architecten ondervertegenwoordigd tussen de beeldend kunstenaars die daar de boventoon voerden.⁶³⁰

3.7. Amerika

Eind negentiende, begin twintigste eeuw is het slechts bij uitzondering dat een Nederlandse architect naar de Verenigde Staten gaat. Een enkeling is er werkzaam zoals J.A. van Straaten (1862-1920) in de periode 1883-1892. Nog geen handvol bezoekt het land: J.F. Staal (1902), A. Salm (1907), J.L.M. Lauweriks (1909), H.P. Berlage (1911), J. de Bie Leuveling Tjeenk (1885-1940) (1912) en R. van 't Hoff (1887-1979) (1914).⁶³¹ Salm bevindt zich dan ook in een select gezelschap. Het is echter de reis van H.P. Berlage in 1911 die wellicht de meeste impact heeft gehad op de Nederlandse architectuur door de publicatie van zijn *Amerikaansche reisherinneringen*.⁶³² Van de reis van Bram Salm resteren alleen brieven en aantekeningen waarop dan ook de navolgende reconstructie is gebaseerd.

Salm is twee maanden op reis naar Amerika.⁶³³ Zijn voornaamste reden voor de reis is om de MBB te vertegenwoordigen bij het vijftigjarige bestaan van The American Institute of Architects te Washington D.C., waarvoor een conventie gehouden wordt in Washington D.C.⁶³⁴ Op maandagmorgen 24 december 1906 vertrekt Bram vanuit Vlissingen met de nachtboot.⁶³⁵ Vervolgens vertrekt hij op 26 december 1906 vanuit Liverpool met de R.M.S. Teutonic naar New York.⁶³⁶ Na een reis met wisselvalig weer met storm en rustige dagen komt hij donderdag 3 januari 1907 in New York aan.⁶³⁷

629 Heij, De Roever, Reynaerts 1989, p. 141. Wellicht toch opmerkelijk, want de oom en schoonvader van Bart, Hendrik Salm (1796-1862), en neef Abraham Salm (1801-1876) zijn wel lid: Hell en Los 2012, p. 46 en p. 50.

630 Zie ook Heij, De Roever, Reynaerts 1989, p. 105.

631 Blijdenstijn en Stenvert 1994, pp. 92-93. Voor Berlage, Lauweriks en Van 't Hoff zie ook Fanelli 1978, pp. 36-38, p. 56 en pp. 274-275. Voor Jan de Bie Leuveling Tjeenk zie: Van Ommen 1997, pp. 189-203.

632 H.P. Berlage, *Amerikaansche reisherinneringen*, Rotterdam 1913.

633 Voor zijn paspoort: SAA, archief 1315, 42.

634 Nieuwjaarskaart, SAA, archief 1315, 42.

635 Briefkaart d.d. 24 december 1906, SAA, archief 1315, 42.

636 Briefkaart d.d. 24 december 1906, SAA, archief 1315, 42.

637 Aan boord viert hij oudejaarsavond dat voor hem vooral een emotionele herinnering is aan zijn overleden Pé die op die dag jarig was. Ook geeft hij blijk van een innige band met zijn aanstaande vrouw: brief d.d. 26 december 1906 - 2 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Zie ook brief en kaart d.d. 3 januari - 4 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Wat opvalt in de correspondentie is dat Salm zichzelf 'Baas' en 'Baasje' noemt en zijn aanstaande vrouw 'kleintje'.

Op vrijdag 4 januari 1907 gaat hij de stad in en bezoekt meerdere banken, de 'stock exchange' en de 'Chamber of Commerce'.⁶³⁸ Verder bekijkt hij de 'Brooklynbridge' en de constructie van een stalen frame voor het 'Trinity Building' (1904-1907, F.H. Kimball) van nabij. Daarnaast maakt hij een beschrijving van 'The Singer Building' (E. Flagg 1906-1908, gesloopt 1968) in aanbouw.⁶³⁹ Vervolgens bezoekt hij enkele herenclubs.⁶⁴⁰ De tocht naar Amerika is voor Bram behoorlijk confronterend.⁶⁴¹

Vanuit New York gaat hij met de trein naar Philadelphia voor familiebezoek aan Martinus van Gelder (1854-1941).⁶⁴² In Philadelphia ontmoet hij ook Albert W. Kelsey (1870-1950). Kelsey leidt hem langs zijn bureau, enkele belangrijke gebouwen, de universiteit en de School of Architecture.⁶⁴³ Salm kent Kelsey van het Vierde Internationaal Architecten Congres van 1897 in Brussel, waar ze beiden aanwezig waren.⁶⁴⁴

⁶³⁸ Hij bekijkt deze gebouwen samen met partner Mr. Waller van Salomon & Co, die hij leert kennen dankzij een introductie van mr. R. J. Luden (1857-1941), firmant bij de firma's Van Loon & Co en Hope en Co, en een cliënt van Salm, die hij tegenkomt op de boot: brief d.d. 25 januari 1913, NL-HaNA, Nederlandsche Bank, 2.25.68, inv.nr. 16.073. Zie ook brief d.d. 3 januari - 4 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

⁶³⁹ Brief d.d. 3 januari - 4 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Niet genoemd en op dat moment ook in aanbouw: het monumentale Pennsylvania Station in een neoclassicistische stijl met een stationshal in glas en staal uitgevoerd (1902-1911, C.F. McKim (1847-1909), W.R. Mead (1846-1928) en S. White (1853-1906), gesloopt 1963-1965), gezien zijn omvang van zo'n drie hectare niet te missen in 'downtown' New York. Zie Mumford 1955, pp. 138-139.

⁶⁴⁰ Hij dineert met Mr. Lanchester bij The Art Club: brief d.d. 5 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Vervolgens gaat hij met Edward A. Reuts langs enkele andere herenclubs: zie brief d.d. 8 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Onduidelijk is welke. Niet uit te sluiten is dat Salm ook de University Club (1900, McKim, Mead & White) bezoekt, geroemd als prototype voor vele clubhuizen en waarbij het 15e-eeuwse Palazzo Riccardi (Florence) als voorbeeld diende. Zie Tallmadge 1936, p. 241.

⁶⁴¹ Bram heeft het idee dat zijn vader nog steeds over zijn schouder meekijkt als hij over hem droomt: 'Zou vaders geest mij vergezellen in deze groote, vreemde en onbekende omgeving?': brief d.d. 5 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

⁶⁴² Brief d.d. 5 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Martinus van Gelder zal hij uiteindelijk niet ontmoeten: brief d.d. 14 januari en 16 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Martinus van Gelder (1854-1941) is professor aan de Musical Academy van Philadelphia: Hell en Los 2012, p. 91.

⁶⁴³ Brief d.d. 5 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

⁶⁴⁴ Brief d.d. 2 september 1915, SAA, archief 1315, 58. Albert Warren Kelsey (1870-1950) is name bekend van de Pan-American Union Building (Washington, D.C., 1908-1910, huisvest de OAS, de Organisatie voor Amerikaanse Staten) en is net als Salm bestuurlijk actief. Hij is in 1899 president van de Architectural League of America en is oprichter en editor van *The Architectural Annual*. Voor zijn architectuur zie: https://www.philadelphiabuildings.org/pab/app/ar_display.cfm/25033 (geraadpleegd 17 augustus 2017). Voor zijn bestuurlijke activiteiten zie: [http://www.e-nebraskahistory.org/index.php?title=Albert_Kelsey_\(1870-1950\),_Architect](http://www.e-nebraskahistory.org/index.php?title=Albert_Kelsey_(1870-1950),_Architect) (geraadpleegd 12 augustus 2017). Voor aanwezigheid in Brussel zie: <https://archive.org/details/architecturalann11900kels> (geraadpleegd 12 augustus 2017). Voor zijn necrologie zie

Vervolgens gaat Bram zondag 6 januari naar Washington D.C.⁶⁴⁵ Hij komt in Washington D.C. aan en wordt onthaald door voorzitter Frank Miles Day, secretaris Glenn Brown en ceremoniemeester Joseph G. Cannon van de conventie. Bram bezoekt vanaf 7 januari de conventie in het New Willard Hotel en loopt diverse recepties af. Hij maakt propaganda voor de MBB, laat publicaties zien en legt kaartjes op alle stoelen. Ondertussen maakt hij zich zorgen over zijn kantoor. Hij had gehoopt iets van zijn kantoor te horen en is teleurgesteld dat dat niet zo is, en maakt zich zo ongerust 'dat alles niet goed gaat.'⁶⁴⁶

Op woensdag 9 januari houdt Bram een korte toespraak, op verzoek van de voorzitter, in het Nederlands. In de toespraak huldigt hij The American Institute of Architects en overhandigt hij een medaille en de daarbij behorende oorkonde aan de voorzitter.⁶⁴⁷ Bram merkt op dat de voorzitter de toespraak heeft begrepen.⁶⁴⁸ Het geschenk wordt met enthousiasme en grote dankbaarheid ontvangen.⁶⁴⁹

In de avond is Bram gast bij het feestdiner. Hij wordt geplaatst aan de eretafel die de hele ruimte in beslag neemt. Naast hem zitten de secretaris van het Smithsonian Institute en een lid van het Huis van Afgevaardigden. Verdere genodigden zijn onder meer museumdirecteuren, senatoren, de minister van Buitenlandse Zaken (Secretary of State) en vele leden, waaronder Albert Kelsey. Salm is een van de vele buitenlandse gasten.⁶⁵⁰ Vrijdag 11 januari maakt hij een tocht met de auto en ziet onder meer de Library of Congress, het Capitool en het Witte Huis.⁶⁵¹

Hij keert op zondag 13 januari weer terug in Philadelphia.⁶⁵² Maandag 14 januari bezoekt hij opnieuw het bureau van Kelsey en gaat vervolgens met de trein naar Atlantic City. In het hotel aldaar bekijkt hij het hele gebouw tot aan de constructie toe (Hotel Marlborough, Blenheim). Hij leert daar ook een aannemer kennen die hem rondleidt bij een ander hotel in aanbouw.⁶⁵³ Gaat vervolgens dinsdag 15 januari naar Pittsburgh. Ook daar bekijkt hij diverse gebouwen; met name banken hebben zijn interesse. Het bezoek aan de staalfabrieken van de Carnegie Steel Company maakt grote indruk op hem.⁶⁵⁴

http://public.aia.org/sites/hdoaa/wiki/AIA%20scans/I-L/Kelsey_obit_Journal_July_1950.pdf (geraadpleegd 25 januari 2018). Voor de aanwezigheid van Salm zie: Rieber 1898a, p. 162.

645 Brief d.d. 5 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

646 Brief d.d. 6 januari - 13 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

647 *Proceedings of the Fortieth Annual Convention of the American Institute of Architects and of the celebration of the fiftieth Anniversary of its foundation. Held in The Octagon, December 29, 1906, and at the New Willard Hotel, Washington, D.C. January 7, 8, 9, 1907, Washington, 1907*: zie <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015063829504;view=1up;seq=148> (geraadpleegd 18 april 2018).

648 Brief d.d. 6 januari - 13 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Zie ook Anoniem 1906d, p. 725.

649 Anoniem 1907g, p. 323.

650 1907 Banquet Table Seating Chart, archives of The American Institute of Architects.

651 Voor afbeelding van Salm op de bus, zie SAA, archief 1315, 175.

652 Brief d.d. 6 januari - 13 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

653 Brief d.d. 14 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

654 Brief dd. 15 januari - 17 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

Vrijdag 18 januari komt hij in de ochtend aan in Chicago. Hij bezoekt ook hier diverse gebouwen zoals The Home Insurance Building (William Le Baron Jenney (1832-1907), 1885, gesloopt 1931), volgens Bram het eerste skeletgebouw in Amerika, en enkele banken.⁶⁵⁵ Op zaterdag 19 januari wil hij in de ochtend de Terra Cotta Works bezoeken. Daar kan niemand hem ontvangen maar hij krijgt wel een catalogus mee.⁶⁵⁶ Vervolgens gaat Bram naar de 'Auditorium Tower' (Auditorium Building, D. Adler (1844-1900) en Louis H. Sullivan (1856-1924), 1887-1889).⁶⁵⁷ Daar ontmoet hij Louis H. Sullivan.⁶⁵⁸ Salm noemt hem 'een waar artiest' en artistieker dan Richardson. Hij merkt op dat Sullivan 'toevallig ook leerling van Vaudremer' is en beschrijft zijn oeuvre ('hotels, theaters, kerken, synagogen, huizen, skyscrapers enz enz') en wijze van bouwen met onder meer gegoten ijzer en terracotta. Ook bekijkt hij tekeningen waaronder het vakantiehuis van Sullivan.

Ten slotte merkt Bram op dat Sullivan 'ook denker en schrijver' is.⁶⁵⁹ Het is wellicht op dat moment dat hij ziet dat hij en zijn collega's in Holland als architecten te kort schieten. Hij merkt namelijk in de kantlijn op: 'Wat een stumper Holl. architect. Ik zelf allereerst vergeleken- bij AS en anderen.'⁶⁶⁰ In de middag heeft hij een lunch op The Chicago Club en merkt op dat er na een uur niet meer gewerkt wordt op een zaterdag. Uit alles blijkt dat hij behoorlijk onder de indruk is van het werk van Sullivan. De dag erna lijkt hij dan ook gedeprimeerd door de statuur van Sullivan, mogelijk omdat zij beiden dezelfde opleiding hebben genoten.⁶⁶¹

655 The Home Insurance Building is inderdaad het eerste gebouw met een stalen raamwerk. The Home Insurance Building is een voorbeeld van de Chicago school.

656 Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om de Northwestern Terra Cotta Company, zie: <http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/2797.html> en <https://www.nbm.org/collections/northwestern-terra-cotta/> (geraadpleegd 23 mei 2020).

657 Sullivan z.j., pp. 71-72.

658 De grote vraag is of Salm Sullivan daadwerkelijk heeft ontmoet in Chicago. Uit zijn aantekeningen van die dag blijkt dat niet duidelijk. Pas in een brief zeven jaar later aan de heer en mevrouw Kelley bevestigt hij dat hij Sullivan in Chicago heeft ontmoet: brief d.d. 17 februari 1914, SAA, archief 1315, 15. Overigens meldt hij in dezelfde brief dat hij naast Sullivan ook Chamberlin ontmoette in Chicago maar dat is waarschijnlijk Boston. Middelkoop gaat er, zonder voorbehoud, vanuit dat Salm Sullivan ontmoet in Chicago: zie Middelkoop 1997a, p. 28, waarin ook is opgenomen het gehele citaat uit de brief 18 januari - 21 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

659 Brief d.d. 18 januari - 21 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. The Auditorium Building (Sullivan, 1889) was de eerste grote opdracht van Sullivan in Chicago. H.H. Richardson (1838-1886) maakte mede naam met de Marshall Field Wholesale Store (Chicago, 1885-1887) en bouwde een veelzijdig oeuvre in zijn korte leven: zie Kidney 1974, pp. 11-13.

660 Brief d.d. 18 januari - 21 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

661 Hij schrijft aan Kaatje dat hij twijfelt over een nieuw huwelijk. Hij vindt zichzelf oud, hij ziet slecht, hij hoort slecht en hij heeft een slecht geheugen. Maar na ampele overdenkingen kiest hij toch voor het geluk en voelt hij zich gelukkig met Kaatje: brief d.d. 20 januari 1907, SAA, archief 1315, 42. Vervolgens maakt hij een wandeling waarbij zijn snor bevriest. Het weer slaat om en het wordt een stuk kouder. Na het diner

Maandag 21 januari bezoekt hij opnieuw de Terra Cotta Works en krijgt nu de fabriek te zien. Vervolgens reist hij door naar St. Louis. Wat hij daar doet, blijkt niet uit zijn aantekeningen. Mogelijk gaat hij daar heen op aanraden van Kelsey die er vandaan komt. Niet uit te sluiten is dat hij het veelgeroemde Wainwright Building bezoekt (D. Adler (1844-1900) en Louis H. Sullivan (1856-1924), 1890-1891).⁶⁶² Op 29 januari 1907 is hij in Buffalo om de Niagarawatervallen te zien.⁶⁶³ Mogelijk bezoekt Salm ook het Larkin Building en het Darwin D. Martin House die dan net voltooid zijn (Frank Lloyd Wright (1867-1959), respectievelijk 1904-1906 en 1903-1905, Larkin Building gesloopt 1950).⁶⁶⁴ Ook heeft hij mogelijk het Guaranty Building gezien (thans Prudential Building, D. Adler en Louis H. Sullivan, 1894-1895).⁶⁶⁵ Wat opvalt is dat hij eerst de Terra Cotta Works wil bezoeken en pas daarna de gebouwen bezoekt die met terra cotta bekleed zijn (Wainwright Building en de Guaranty Building): het suggereert dat iemand hem de Terra Cotta Works heeft aangeraden om te bezoeken. Vermoedelijk is dat Kelsey geweest.

Vervolgens reist hij voor enkele dagen naar Boston waar hij verblijft bij James J. Kelley en een aangename tijd heeft.⁶⁶⁶ Kelley kent hij van het Internationale Architecten Congres in Brussel in 1897.⁶⁶⁷ Ook bezoekt hij onder meer met Kelley W.E. Chamberlain (1856-1911), een oud-studiegenoot van Bram bij Vaudremer.⁶⁶⁸ 7 februari is hij weer terug in Hotel Astor

bij The Chicago Club bezoekt hij 's avonds toch nog een concert. Brief d.d. 18 januari - 21 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

⁶⁶² Sullivan z.j., p. 151. De 'Wainwright Building' was een van de eerste wolkenkrabbers met een stalen skelet, uit baksteen met terra cotta gevel elementen. Elementen die Salm al eerder opmerkte bij L.H. Sullivan.

⁶⁶³ Voor studioportretten in Niagara Falls van Salm met de watervallen op de achtergrond zie SAA, archief 1315, 173.

⁶⁶⁴ Door Berlage wel beschreven: Berlage 1913, p. 43.

⁶⁶⁵ Sullivan z.j., pp. 195-197.

⁶⁶⁶ Vanaf Buffalo tot 5 februari heeft hij last van zijn maag, mogelijk van de oesters, en hij eet dan ook slecht. De problemen vergallen zijn plezier in de reis. Ook verliest hij zijn ring van zijn moeder, maar die wordt weer voor hem gevonden. Brief d.d. 7 februari 1907, SAA, archief 1315, 42. Hij wordt dan verzorgd door mevrouw Kelley: brief d.d. 17 februari 1914, SAA, archief 1315, 15. Niet genoemd maar mogelijk door Salm wel gezien in Boston: de Boston Public Library (1887-1895, McKim, Mead en White), een symbool van het Amerikaans classicisme.

⁶⁶⁷ Volgens notitieboekje gebruikt in Brussel, SAA, archief 1315, 286. Salm verzamelt hierin ook diverse namen van Amerikaanse architecten(combinaties) zoals onder meer Ernest Flagg (1857-1946 (New York) en Adler & Sullivan (Chicago). Hieruit kan men de conclusie trekken dat Salm heel bewust bezig is met de Amerikaanse architectuur, zo'n tien jaar voor zijn bezoek aan dat land. Het adres van Kelley, 57 Mount Vernon street, Boston, USA, is het enige volledige adres dat Salm heeft.

⁶⁶⁸ Brief d.d. 17 februari 1914, SAA, archief 1315, 15. Zie ook A Thomine 2004, p. 335 en De Penanrun, Roux en Delaire 1895, p. 122. Over W.E. Chamberlain (ook gespeld: Chamberlin) (1856-1911) is weinig bekend. Wel is er een 'William Everett Chamberlain Prize for achievement in design van de Massachusetts

aan het Times Square in New York. Hij wil enkele dagen later vertrekken om rond 22 februari in Le Havre te zijn waarna Bram in Parijs Vaudremer wil opzoeken. Hij hoopt dan zondag 24 februari in de avond weer thuis in Hilversum te zijn.⁶⁶⁹ Uiteindelijk vertrekt hij 14 februari aan boord van de pakketboot 'La Savoie' naar Le Havre. Hij is blij om weer terug te gaan en verlangt ernaar om zijn toekomstige vrouw weer te zien.⁶⁷⁰ Op de terugweg schudt hij in Parijs de hand van zijn oude leermeester.⁶⁷¹

Uit alles blijkt dat hij gehaast is en weinig tijd heeft. Hij doet veel en ziet veel. Hij maakt korte aantekeningen over veel dingen die hij doet. Zelf zegt hij daarover: 'Veel heb ik deze dagen te zien - tracht ik te onthouden- en heb ik te overdenken en te profiteren.'⁶⁷² Dat Salm zelf geen gepubliceerd verslag heeft geschreven, bijvoorbeeld voor het *Bouwkundig Weekblad*, is opvallend te noemen. Hij publiceerde als voorzitter en redacteur immers wel diverse verslagen van congressen die hij bezocht. Als redacteur van het *Bouwkundig Weekblad* zal hij toch de waarde moeten hebben inzien van architecten zoals Robinson en Sullivan voor de Nederlandse praktijk: hij was er zelf van onder de indruk.

Doordat Berlage, Lauweriks en Van 't Hoff wel actief aan de slag gaan met hun Amerikaanse ervaringen en hun kennis van Richardson, Sullivan en Frank Lloyd Wright staan zij aan de basis voor de moderne vormtaal die ontstaat in de Nederlandse architectuur in de periode 1910-1915.⁶⁷³ Salm laat dit na. Waarschijnlijk is hij, na terugkeer, te druk met de dagelijkse besommeringen van zijn praktijk, wat ook blijkt uit zijn geuite verontrusting gedurende de reis. Daarnaast zullen zijn bestuursactiviteiten zijn aandacht weer volledig hebben opgeëist. Het geeft Salm iets tragisch. Zijn bestuursactiviteiten zouden namelijk nooit op dezelfde waarde worden geschat als de activiteiten van de andere 'Amerika-gangers' met hun geschriften, lezingen en ontwerpen. Toch staan zijn bestuursactiviteiten aan de basis van de professionalisering van het beroep van architect.

In de nalatenschap van Salm bevond zich hoogstwaarschijnlijk een exemplaar van de *Amerikaansche Reisherinneringen* van Berlage.⁶⁷⁴ Als hij dit boek heeft gelezen, zal het een

Institute of Technology, Cambridge, MA, USA en schreef hij een boek over raadsels: *Sixty-five charades*, Boston 1911. Voor een uiterst beperkte biografie zie: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015016627583;view=1up;seq=119> (geraadpleegd 25 januari 2018): hij ontwierp enkele gebouwen in en rondom Boston. Zijn opleiding in Parijs wordt hier niet genoemd.

669 Brief d.d. 7 februari 1907, SAA, archief 1315, 42.

670 Brief 13 februari 1907, SAA, archief 1315, 42 en brief d.d. 17 februari 1907, SAA, archief 1315, 42

671 Brief d.d. 27 februari 1907, SAA, archief 1315, 14.

672 Brief d.d. 20 januari 1907, SAA, archief 1315, 42.

673 Fanelli 1978, p. 36 en p. 56.

674 Na het overlijden van Salm is (een deel van) de bibliotheek geveild. Bij de veiling zijn diverse bibliotheken ingebracht. Hoogstwaarschijnlijk zijn de boeken onder de kopjes *Exacte Wetenschappen* pp. 22-23, *Technische Wetenschappen* pp. 23-24, *Bouwkunde*, pp. 40-45, en mogelijk ook onder *Kunst- en Plaatwerken*, pp. 61-62 grotendeels uit de nalatenschap afkomstig. Zie Bom 1932a, p. 40. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 93394.

feest van herkenning moeten zijn geweest. Berlage bezocht immers een groot deel van de plaatsen die ook door Salm werden bezocht: New York, Boston, Washington D.C., Chicago en Buffalo.⁶⁷⁵ Verder beschrijft Berlage diverse gebouwen die Salm ook gezien heeft zoals het Singer Building. Daarnaast heeft Berlage grote belangstelling voor Richardson en Sullivan, architecten waar Salm ook belangstelling voor heeft. Wat ook opvalt, is dat Berlage wel aandacht schenkt aan Frank Lloyd Wright maar Salm hem niet noemt, terwijl Salm ook Buffalo bezoekt. Het is moeilijk voor te stellen dat Salm naar Atlantic City afreist voor de lokale architectuur maar in Buffalo alleen belangstelling heeft voor de Niagarawatervallen. Daar zal hij in Buffalo ook navraag naar gedaan hebben: mogelijk dat zijn maagstoornis roet in het eten gooit. In ieder geval maakt de reis een grote indruk op hem. Het brengt Bram in ieder geval aan het twijfelen over de kwaliteit van zijn ontwerpen.

3.8. Schutterij

Terwijl Bram in Zwolle studeert, heeft hij een eerste kennismaking met de wapens en de schutterij. Opmerkelijk overigens voor iemand die geen dienstplicht wilde vervullen. Hij wordt namelijk 'Prevot'.⁶⁷⁶ Vervolgens sluit hij zich na zijn terugkeer vanuit Parijs aan bij de Amsterdamse schutterij en wordt hij op 7 december 1882 bevordert van schutter tot tweede luitenant.⁶⁷⁷ Via een tussenstap als kaptein wordt hij in oktober 1900 majoor, waarmee hij uiteindelijk aan het hoofd staat van een artillerie bataljon.⁶⁷⁸

Wat hem mogelijk aantrekt, is de benutting van de wiskunde om de juiste banen te berekenen voor de kanonnen en de kansberekening voor het raken van de doelen.⁶⁷⁹ Daarnaast kan hij zijn talenten als architect aanwenden als hij verzocht wordt om een begroting te maken voor het aanleggen van schietbanen.⁶⁸⁰ Tevens zal de kameraadschap tussen de officieren en manschappen hem aangetrokken hebben.⁶⁸¹ In ieder geval is hij even weg van de drukke praktijk en de besognes van de MBB. Het is een serieuze hobby en Bram dient de schutterij dan ook met 'hart en ziel'.⁶⁸²

675 Berlage 1913, p. 18, p. 21 p. 24, p. 27, p. 29 en pp. 43-44.

676 Brevet 'Prevot op den Sabel', d.d. 19 februari 1878, SAA, archief 1315, 54A.

677 Afschrift d.d. 11 december 1882, SAA, archief 1315, 48.

678 Brief d.d. 28 augustus 1898, SAA, archief 1315, 48 en brief d.d. 4 juni 1901, SAA, archief 1315, 48. Zie ook concept-indeling van officieren en kader op 1 januari 1905, SAA, archief 1315, 48 en *Algemeen Handelsblad*, 16 juni 1915, SAA Archief 1315, 18. Voor een afbeelding van A. Salm in uniform in 1900 zie SAA, archief 1315, 109.

679 Zie diverse stukken met berekeningen, SAA, archief 1315, 48.

680 Begroting, SAA, archief 1315, 48.

681 Zie bijvoorbeeld brief d.d. 27 maart 1907 (ongewoon informeel), 14 september 1907 en 25 juni 1913, SAA, archief 1315, 49.

682 4de jaarverslag van de Vereeniging Familie Salm d.d. 21 mei 1916, p. 21: SAA, archief 1315, 71.

Door de schutterij leert hij mensen kennen in de diverse geledingen van de maatschappij.⁶⁸³ Ook komt hij oude bekenden tegen, zoals J.H. Schmitz als luitenant-kolonel.⁶⁸⁴ Aan de schutterij zitten sociale aspecten zoals diners, recepties en ceremoniële taken. Mogelijk is hij assistent-ceremoniemeester bij de inhuldigingsplechtigheid geweest van koningin Wilhelmina.⁶⁸⁵ Enkele jaren later op 27 april 1907 zit hij aan bij een diner met H.M. de koningin en Z.K.H. de prins der Nederlanden in het kader van de opheffing van de schutterij.⁶⁸⁶ In aanwezigheid van burgerlijke en militaire autoriteiten komt met een groot defilé op 30 juli 1907 een einde aan de schutterij. Ook Bram is als majoor-commandant van het artillerie bataljon aanwezig.⁶⁸⁷

Bram blijft lid van de vereniging 'De Amsterdamsche Artillerie-Schutterij' en wordt hiervan uiteindelijk ere-voorzitter omdat hij oud-majoor is.⁶⁸⁸ Maar voor vele activiteiten moet hij zich afmelden in verband met ziekte of vergaderingen van de MBB.⁶⁸⁹ In het kader van de opheffing van de schutterij wordt Bram officier in de Orde van Oranje-Nassau met de zwaarden.⁶⁹⁰ Eerder ontving hij als kapitein reeds een diploma voor het ereteken voor 'eervollen langdurigen werkelijken dienst' van de koningin.⁶⁹¹ Het zal hem veel voldoening gegeven hebben.

Via het netwerk van de schutterij zal Bram Salm diverse opdrachten verwerven. Zo ontwerpt hij een schietbaan voor de schutterij (Zeeburgerdijk, 1887). Daarnaast maakt hij voor zeker twee (oud) leden van de schutterij ontwerpen voor villa's: voor

J.E. Vita Israël villa Paulus Potterstraat (Paulus Potterstraat 6, 1901-1903/1907) en voor E. Luden villa Spijkerpolder (Witte Kruislaan 8-10, Hilversum, 1900-1906 en 1909-1910). Zijn ontwerp voor het centrale gebouw van de Voedingsmiddelententoonstelling (Museumplein, 1887) komt mogelijk ook via dit netwerk: medeschutter J.H. Schmitz zit in het organiserend comité.⁶⁹²

Ruim vijftien jaar na zijn overlijden (in 1932) wordt van zoon Salm (een deel van zijn) kunstvoorwerpen geveild, waaronder tekeningen en afbeeldingen. Hoewel bij de veiling diverse collecties zijn ingebracht zijn de ingebrachte stukken met als onderwerp de schutterij hoogstwaarschijnlijk afkomstig van Salm. Zie Bom 1932b, p. 4 en p. 10. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 96266.

683 SAA, archief 1315, 51.

684 Brief d.d. 10 april 1907, SAA, archief 1315, 48.

685 Brief d.d. 29 augustus 1898, SAA, archief 1315, 48.

686 SAA, archief 1315, 48.

687 Brief d.d. 29 juli 1907, SAA, archief 1315, 48.

688 Brief d.d. 24 september 1911, SAA archief 1315, 15, zie ook SAA, archief 1315, 48.

689 Bijvoorbeeld brief d.d. 4 november 1908, 30 september 1909, 3 december 1909, 5 november 1910, 26 januari 1911, SAA, archief 1315, 49.

690 Brief d.d. 1 november 1907, SAA, archief 1315, 48. Voor felicitaties: SAA, archief 1315, 50.

691 Oorkonde d.d. 4 oktober 1897, SAA, archief 1315, 54A.

692 Visitekaartjes, SAA, archief 1315, 51 en Middelkoop 1997a, p. 23 en p. 27.

3.9. Blijken van waardering

Bram Salm zal vele malen in zijn leven geëerd worden. Niet alleen als architect maar ook als bestuurder. Al redelijk snel na aanvang van zijn carrière worden de eerste eretekens toegekend. Zo krijgt hij in 1885 de gouden medaille van verdienste in de Orde van de Heilige Stanislaus. De medaille ontvangt hij voor het gebruik van de bouwtekeningen van het Instituut tot Onderwijs van Blinden (Vossiusstraat 56, 1884/85) voor een soortgelijk instituut in Sint Petersburg.⁶⁹³ De ontwerpen voor het Blindeninstituut worden opgevraagd op verzoek van de 'Maria-vereniging' te Sint Petersburg. Salm past het ontwerp aan aan het klimaat en voorziet het ontwerp van een Russische stijl.⁶⁹⁴

Verder is Bram Salm betrokken bij de Voedingsmiddelententoonstelling te Amsterdam. Hij ontwerpt het tentoonstellingsgebouw dat op de fundering wordt gezet van het hoofdgebouw van de tentoonstelling in 1883 (Museumplein, 1887). Het feestelijk aandoende hoofdgebouw staat aan een marktplein waarvoor Salm ook een broodbakkerij voor firma De Haan en een taveerne voor Bierbouwerij De Amstel ontwerpt.⁶⁹⁵ Als lid van de commissie voor aanneming krijgt hij in 1887 een herinneringsdiploma.⁶⁹⁶ De opdrachtgevers zijn tevreden want hij krijgt tevens een erediploma voor bijzondere verdiensten.⁶⁹⁷

Voor zijn betrokkenheid bij de uitvoering van de werkzaamheden aan het Czaar Peter huisje in Zaandam, naar een ontwerp van zijn vader, wordt Salm evenals zijn vader eerder in 1900 geëerd: ridder derde klasse in de Russische Orde van St. Anna.⁶⁹⁸ Zoals reeds eerder genoemd wordt Salm in officier in de Orde van Oranje-Nassau, bij gelegenheid van zijn eervol ontslag als majoor-commandant van het artillerie bataljon van de Amsterdamse Schutterij.⁶⁹⁹

Salm wordt beschreven als hoffelijk en representatief.⁷⁰⁰ Het maakt dat hij internationaal hoge ogen gooit. Zo is hij onder meer secretaris van het *Comité Permanent der Internationale Congressen van Architecten*.⁷⁰¹ Tevens wordt Bram op 26 oktober 1897 erelid van Société

693 Gratama 1915a, p. 64. De correspondentie rond deze opdracht is (waarschijnlijk) verloren gegaan: N.E. Middelkoop, 'Archief van G.B. Salm en A. Salm Gbzn', (pdf) versie 23.2, 13 oktober 2016, GAA 1315, p. 2, <https://archief.amsterdam/inventarissen/overzicht/1315.nl.html>, geraadpleegd 9 mei 2017. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 14 juni 1915, SAA, archief 1315, 18 en kaart 24 september/5 oktober 1885, SAA, archief 1315, 39.

694 Krantenbericht z.d. SAA, archief 1315, 53.

695 Kuyt 1997, pp. 88 en 96 (afbeelding). Zie ook Van der Woud 1997b, p. 204, die het ontwerp ten onrechte toeschrijft aan Cornelis Springer. Zie ook hoofdgebouw Voedingsmiddelen-tentoonstelling, Museumplein. Foto naar een ontwerp-tekening met opstand en plattegrond, SAA, Beeldbank, 1315BT900352.

696 Diploma, SAA, archief 1315, 54A.

697 Diploma, SAA, archief 1315, 54A.

698 J. Gratama 1915a, p. 64. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, pp. 25-26.

699 Anoniem 1907k, p. 669 en Gratama 1915a, p. 64.

700 W. (waarschijnlijk Wijdeveld, H. Th.) 1915, p. 146.

701 Anoniem 1908a, pp. 55-56.

Centrale d'Architecture de Belgique in het kader van de organisatie van het IV Congrès International des Architectes.⁷⁰² In 1906 wordt Bram aanvaard als briefwisselend lid van de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen.⁷⁰³ Vervolgens wordt hij (honorair) corresponderend lid van de Royal Institute of British Architects vanaf 1907.⁷⁰⁴ In 1909 wordt hij erelid van The Architectural Institute of Canada.⁷⁰⁵ Vanaf 1910 is hij corresponderend lid van de Société Régional des Architectes du Nord de la France.⁷⁰⁶ Bram wordt tenslotte ook corresponderend erelid van The American Institute of Architects. Albert Kelsey brengt de bal aan het rollen.⁷⁰⁷ Tot grote frustratie van Kelsey duurt dat veel langer dan nodig is.⁷⁰⁸ Uiteindelijk wordt Bram op 4 december 1914 benoemd.⁷⁰⁹ Hij kan er helaas maar kort van genieten.

3.10. Conclusie

Bram Salm is in de periode 1878-1879 in Parijs leerling aan de École des Beaux-Arts en werkzaam in het atelier van de Franse architect Émile Vaudremer (1829-1914). Salm is een hardwerkende student met een beperkt budget. Bram kijkt met plezier en genegenheid terug op zijn studietijd. Hij prijst de opleidingsmethode, de rijkdom aan studiemateriaal en de opgedane mensenkennis. De instructie van Vaudremer wordt als duidelijk, bondig en constructief ervaren.

Bram wordt steeds zelfbewuster en krijgt hij ook steeds meer een eigen idee waaraan een goed bouwkundig ontwerp moet voldoen, namelijk aan een goed silhouet, goede proporties en een harmonische verdeling van vensters en deuren. Wanneer dat goed is, heb je volgens Bram alleen nog 'richesse' nodig om het gebouw aan te kleden. Het is de basis voor zijn

⁷⁰² Zie SAA, archief 1315, 39. Voor oorkonde voor briefwisselend lid van De Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen zie SAA, archief 1315, 54A. Voor alle erelidmaatschappen zie ook: Anoniem 1907j, p. 70, Anoniem 1911b, p. 72 alsmede Gratama 1915a, p. 64.

⁷⁰³ Brieven d.d. 23 en 25 oktober 1906, SAA, archief 1315, 39.

⁷⁰⁴ Getuigschrift d.d. 4 maart 1907, SAA, archief 1315, 54A.

⁷⁰⁵ Brieven d.d. 10 en 23 april 1909, SAA, archief 1315, 40 en Anoniem 1909c, p. 204.

⁷⁰⁶ Brief d.d. 15 december 1910, SAA, archief 1315, 40 en brief d.d. 12 januari 1911, SAA, archief 1315, 40.

⁷⁰⁷ Brief d.d. 27 februari 1914. Zie ook Brief d.d. 16 maart 1914, 23 maart 1914 en 26 mei 1914, SAA, archief 1315, 40.

⁷⁰⁸ 'through the carelessness and incompetency of a former Secretary: Brief d.d. 2 September 1915, SAA. Archief 1315, 58.

⁷⁰⁹ Oorkonde, d.d. 4 december 1914, SAA, archief 1315, 40. Zie ook Brieven d.d. 21 januari 1915 en 5 februari 1915, SAA, archief 1315, 40. Blijkbaar was de hele benoeming nogal een 'soap'. Zie brief d.d. 9 februari 1915, SAA, archief 1315, 40 waarin Kelsey aangeeft dat het vijf jaar eerder ook al op de agenda stond maar toen niet is opgepakt 'through the stupidity and indifference' van de secretaris van destijds. Zie ook brieven van d.d. 13 februari 1915, 26 februari 1915 11 maart 1915 en 2 april 1915, SAA, archief 1315, 40.

eclectische stijl waarin hij zelf zal bouwen maar waarmee hij ook zijn vader zal beïnvloeden.

Uit een financiële analyse blijkt dat de omzet van het bureau van Salm de laatste jaren voor zijn overlijden daalt. Als ondernemer maakt hem dat onrustig en onzeker. Hij komt tot de conclusie dat zijn veelvuldige afwezigheid in Amsterdam niet goed is geweest voor zijn netwerk. Hij constateert dan ook dat hij steeds minder opdrachten krijgt. Hij probeert financieel in te grijpen maar harde keuzes blijven uit. Zijn karakter en de solidariteit met zijn personeel lijken dat te verhinderen.

De financiële analyse is uniek, omdat dergelijke gegevens zelden voorhanden zijn. Het is dan ook een aspect van het architectenleven dat mede vanwege het gebrek aan dergelijke gegevens onderbelicht is gebleven in de literatuur. Het archief van Bram Salm biedt dan ook een unieke inkijk in de financiën van de architectenpraktijk en is dan ook hier voor het eerst uitgebreid behandeld, zowel zakelijk als privé.

Eind 1906 begin 1907 maakt Salm een reis naar Amerika. Hij bezoekt onder meer New York, Philadelphia, Washington D.C., Pittsburgh, Chicago en Buffalo. Hij is vooral onder de indruk van het werk van Sullivan en wordt daardoor hard geconfronteerd met de tekortkomingen van zichzelf en zijn Nederlandse collega's.

Na zijn terugkeer is hij weer druk met de dagelijkse beslommingen van zijn praktijk. Daarnaast eisen zijn bestuursactiviteiten zijn aandacht volledig op. In tegenstelling tot Berlage, Lauweriks en Van 't Hoff, die actief aan de slag gaan met hun Amerikaanse ervaringen en hun kennis van Richardson, Sullivan en Frank Lloyd Wright, laat Salm dit opmerkelijk genoeg na. Hierdoor kunnen de 'Amerika-gangers' met hun geschriften, lezingen en ontwerpen aan de basis staan van de moderne vormtaal die in de periode 1910-1915 ontstaat in de Nederlandse architectuur. Dit is dan ook de tragiek van Salm. Zijn bestuursactiviteiten zouden namelijk nooit in gelijke mate worden gewaardeerd. De bestuursactiviteiten van Salm staan echter wel aan de basis van de professionalisering van het beroep van architect, zoals we zullen zien in het volgende hoofdstuk.